Повість

1

Вимандрувало на село їх троє.

Перший — Валер'ян Ліщина, син учителя. Із себе такий, невеличкий на зріст, хоч має вже чотирнадцять років, худорлявий, гостроносенький, русявий, чуб довгий, підстрижений іззаду, як у професора. Блузка на ньому — з латками, пояс нижче живота; черевики на ногах батькові, великі; він їх носить, як сам каже, "до останньої каплі крові". Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чиряк на шиї. Проте ходить він із такою пихою, що люди мимохіть спиняються і дивляться на нього. Особливо коли він іде з редакторським портфелем під рукою. Як же: відповідальний редактор шкільної стінгазети. Правда, бачили його і в іншому вигляді — коли він сидів, в три погибелі зігнувшись, на брудній підлозі коло шахматної дошки, завожений, розхристаний, з блискучими од азарту очима, часом із булькою під носом, завжди готовий дряпатися нігтями за нечисту гру. Проте, вставши, зразу набирав свого звичайного вигляду всіма поважаного, енергійного й працьовитого редактора популярної в школі стінгазети.

Другий — Вітя Барановський — син трамвайного робітника; в кишені в нього завсіди буває повно лампочок, патронів, кусків проводу, часами обценьки, гвіздки. Де він усе теє добуває — із делікатності ніхто про те не допитується. До навчання хлопець явно ледачий, приходить у клас на другу, часом на третю лекцію; очі затуманені, вигляд загадковий, сидить у класі — нічого не чує й не бачить, думає про щось своє. На перемінках кашляє баском і дуже боляче штовхається. Дівчата стиха кидають йому сердито: "Вітька — босяк", — не сердиться. Коли ж у школі відбуваються святкові вечірки, Вітя зразу виходить на перше місце: без нього ніщо не зробиться — він і столяр, і слюсар, і головний монтер, і декоратор.

Працює захоплено з ранку до ночі не ївши, не пивши. Із себе хлопець рослявий, років п'ятнадцяти-шістнадцяти.

Третій — Кость Ясінський — біженець із Холмщини; документів у нього — ніяких, і скільки йому років — ніхто не знає. Може, п'ятнадцять, а може, й сімнадцять — хлопець високий, стрункий, на губі уже ніби щось темніти починає. Чепурний коло себе, хоч ходить убеханий у якісь наросвітянські мішки. Дзеркальце в нього, гребінчик, чуб носить з проділом. Тихий, лагідний, усякому догідливий, до науки здатний. Одно тільки смішне було в ньому: дуже вже чемний до дівчат. На лекціях пише їм "летучки". Має грубенький у палітурці зшиток своїх віршів, читає їх дівчатам. "Дівчур" — дражнили його в школі.

Дівчур, волочур,

дівки штани подеруть,

із вулиці проженуть...

II

Над Києвом спадав курний вечір. Цілий день пекло, як огнем, сонце, і в місті стояла неймовірна задуха. До того скрізь робили на вулицях ремонт: чистили каналізаційні труби, лагодили трамвайні лінії, штукатурили й фарбували будинки. Кипіли по вулицях казани з смолою, і сморід не давав дихати, а курява, що увесь день хмарою стояла над улицями, густа й їдка, різала очі, налазила в ніс, хрускотіла на зубах. Широкі вулиці великого міста, що по них раніш плавом плив усякий люд, тепер спорожніли: снували по них тільки тоненькі людські течії, як ті, що попересихали од спеки, багатоводі колись ріки.

Коли над містом упали вечірні тіні, з будинку української трудової школи поважно вийшов на улицю Валя й, заклавши руки за спину,

помалу пішов улицею в напрямі до кіно. Коло кіно світився синій ліхтар і визирали страхітні на стіні пики.

Мов десь за синім склом в акваріумі рибки, мляво товпилася до дверей невелика купка людей. Ліщина спинився коло кіно і став розглядати сьогоднішню програму.

Щось ляснуло його по плечу.

--Здоров, Валю!

Ліщина зирнув на нього сердито, далі, впізнавши Вітю, зрадів надзвичайно: товариші не бачились з того часу, як у школі закінчилось навчання.

— А я думав, що тебе давно вже і в Києві немає, — сказав Вітя. — Ти ж збирав екскурсію на село?

Обличчя в Ліщини охмурніло, стало скучне, невеселе.

— Збирав, — сумовито промовив він, — та з нашими учнями хіба організуєш що путнє. Комісії, маршрути, плани, а до діла прийшлось — так один — "мені зараз не можна", другий — "мене не пускають удома", а інші тільки пустили з школи, порозбігались, що й з свічкою їх не знайдеш. Та так і розвалилась справа. Ех... Я вже не раз думав собі: піду я сам. Що мені таке?

У Валі блиснули очі:

— Вітька! — ляснув він несподівано товариша по плечу. — Скільки ще зосталось канікул?

Вітька подумав:

— Та ще більше місяця, — а що хіба?

— Знаєш що, Вітю, махнімо удвох.

— Куди? — засміявся Вітя.

— В мандрівку, на села, слово честі — давай! Ну, чого ми тут будемо паритися в цьому Києві? Що ми тут побачимо? Літо зійде швидко, а чим його згадаєш? А там, ліс, поле...

Гаряче, заповзято, як раніш агітував школярів, Валя почав умовляти товариша.

Вітька щось думав своє. В його уважніше щурились очі, живішала усмішка, в очах блиснув лінивий огник.

— Хіба от що, — перебив він Валю, — чи не махнути у гості до Бондарів на Полтавщину... У них, казали, пасіка є, — хоч меду наїмося.

Валя, швидко глянувши на нього, хвилинку подумав і ляснув у долоні:

— А справді! Вони ж колись кликали до себе... Як я забув!

Відразу, як живі, встали перед очима Бондарі — Василь і Настя: він у доморобній свиті, у великих чоботях, на голові у його селянська патлата шапка, через плече полотняна шанька для книжок. Привітне його обличчя в ластовиннях осміхається миролюбною усмішкою: "Та й за віщо ви завелися? От люди!" А поруч Настя: сірі очі під чорними дугами все ніби щось хочуть сказати, все ніби з тебе сміються. Перед нею вертиться дзигою оте шалапутне Мазурченя, взялось у боки, копилить губу — дражниться:

Одчепись, препоганий,

ти ж мені не рівня:

що ти швець, вражий мнець,

а я Бондарівна.

Так усі й звуть її у школі — Бондарівна. Почали пригадувати, як Василь завжди не втерпить, щоб не підняти, коли побачить долі, "святий хлібець"; обдує на йому порох, у кишеню ховає: "оддам чиїйсь корові, щоб з'їла". Пригадували, як він завіряв, що в Києві день коротший, ніж у селі: "Гур-гур — і немає дня".

— Ідем, Вітько! Єй-бо, ідем! Ну, руку?

Ліщина простягнув руку.

— Лясь! Лясь! —

Погодились.

— Підем.

— Ну от, — зітхнув з полегшенням Валя і далі вже переходить до діла:

— Де живуть Бондарі — ти знаєш?

— Десь у Лубенському повіті... В Лубенському чи в Лохвицькому.

— От тобі й маєш! Треба знати докладно — в якому селі, в якій окрузі.

— Стій, — зразу пригадав Вітя, — Кость, здається, Ясінський листується з ними. В нього можна довідатись про адресу. Ходімо зараз до нього.

У Валі блиснула ще одна нова думка:

— Може, і його умовимо з нами. Правда?

— А цей піде! — певно чогось промовив Вітя. — Неодмінно піде!

— І як воно гарно все виходить! — говорив весело Ліщина.

Швидко вхопив за рукав товариша.

— Ходімо!

І хлопці бігцем подалися від кіно по курній вулиці.

III

В дитбудинку на краю міста діти вже полягали спати. Тіснота та духота повигонили дітей з похмурого помешкання, повкладались на веранді, на моріжку в дворі.

— Костю! Костю!

Хтось будив Костя, стягуючи одіяло:

— Вставай, он до тебе прийшли.

— Га? Хто? Що? Та одчепіться од мене! Чого їм? — спросоння змагався Кость.

— Діло, кажуть, пильне, вставай! Кость незадоволений встав із постелі:

— Де вони?

Показали: в кінці двору, в тінях, стояли двоє якихось силуетів. Лінива постать Костя, скуйовджена, в одній білизні, похилиталась туди. Підійшов, хмурячись і позіхаючи, протер очі, придивляється:

— Хто тут такий? — А далі впізнавши: — А-а-а! Здрастуйте! Чого це ви?

— Ходімо далі, щось скажемо, — промовили ті таємничо, як змовці.

Через город повели під тополю, що над кручею. Кость плутався ногами в городині, в бур'янах, насилу поспівав за ними. Посідали над яром. Валя почав розповідати. Кость слухав, чухаючись, не маючи сили продерти очей.

— Заждіть... Як же... Гм... Та куди ж ви, власне, думаєте мандрувати? — Зо сну Кость ще негаразд розумів, про що мова.

— Та кажу ж — до Бондаря на Полтавщину. Десь у глибині заспаних очей блиснула в Костя іскра.

— Та це ви справді чи так тільки? — одкашлявшись, радісно промовив він.

— Як "так тільки"? Справді! — рішуче обоє разом промовили товариші.

— До Бондарів?

— До Бондарів!

— На Полтавщину?

— На Полтавщину!

— За двісті верстов? Пішки?

— Та хай буде хоч і триста — що нам! Не дійдемо?..

— Слухайте: єй-бо, ви дурите!..

Сон із Костя як рукою змило.

— Ото ж бо! Нащо нам тебе дурити!

Кость зразу загоготів, зареготав, аж луна пішла ярами: незважаючи на свій поважний вік, як сидів, він перекинувся головою вниз, покотився в яр, став там дубала, подригав ногами.

Обоє товариші чекали, сміючись, поки Кость переказиться.

Трохи втихомирений, він виліз на гору.

Згода!

Посідали тісніше. Радились гаряче, стиха. Постановили вирушити завтра зранку. Питання вирішали швидко одно за другим. І що брати в дорогу, і як казати вдома, і де збиратися, і кудою йти.

Сиділи недовго. Швидко розійшлися, щоб приготуватись в дорогу. Кость вертався в бурсу повною ходою, рішучий і бадьорий. Хто ще не спав із бурсаків, чули, як Кость гукав услід своїм гостям:

— Товариші! Не забудьте взяти з собою посвідчення!

Кость ліг на постіль, та вже спати було годі. Стояла, як жива, перед очима Настя, причувався її голос. Колись у школі на перерві він улучив був часинку, став із нею коло стіни на розмову. Прохав у неї на спомин хусточку. "Дивись, який швидкий, — так зараз і дай!" — одказала Настя. Потім озирнулась навкруги, пригнулась ближче й стиха промовила: "Зароби". Брязнула намистом і швиденько од його наспівуючи:

Що твоє листячко вода знесла...

IV

Ще не спала роса на траві, а вже три тіні стрибали по шляху аж за Дарницею: по боках дві довші, а всередині коротенька, енергійна, од якої стирчали, як у самоварі, редакторські уші. Кость ніс за плечима клуночок із харчами, у Віті віддувався в кишені наган ("на той випадок, як нападуть бандити"). Ліщина ніс під рукою здоровенний редакторський портфель.

Повертались назад, кланялись:

— Прощай, Київ!

— Та невже оце ми таки йдемо?! — сам собі не йняв віри Кость.

— Мені теж аж не віриться чогось, — признався Вітя.

Як казати правду, то й усім їм не вірилось. Коли ж розгорнулось широке-широке степове море, як безмежний килим, що витканий різнобарвними картами, та коли розіслалися неба голубі далі, як писаного, пішли, мов човнами попливли, по хлібах кучеряві хвилі — зелені, та срібні, та золоті, мандрівникам почало здаватись, що в ту глибінь їх силоміць тягне. Тягне так, як ото буває, коли попадеш у

прудку течію: тобі боязко, ти б уже й вернувся, а течія несе тебе далі й далі. Було і радісно, і боязко.

Ішли весело, аж підстрибували. Співали, гомоніли безперестану, незчулися, як і вечоріти стало.

— Гей, товариші, час і про ночівлю подумати — сонце заходить!

— Успіємо ще!

А тим часом сонце крадькома наниз — тиць, як у скриню, та й сховалось.

Стало хмуро. Подув, де не взявся, вітрець холодком, отьмарилась золота пшениця, сумно так зашуміла-зашуміла. Раптом чогось стало страшно.

— Хлопці, що ми собі думаєм? Ніч заходить!..

Швиденько звернули до села по вузенькій дорозі, що споришем позаростала.

Темніє все швидше й швидше. Вгорі блиснули зорі, мов сердиті чиїсь у темряві очі: "А що це за люди? Звідки? Чого?" Жито зразу виросло, як ліс.

Ідуть мовчки, аж спотикаються, серце б'ється дедалі дужче.

Аж ось земля стала пухкенька, під ногами хрустить м'яке бадилля.

Кость спинився, злякано:

— Хлопці, та це ж ми по грядках чешемо! Як хто побачить — по шиї надає! Всі спинились.

— Ще подумають, що злодії або бандити.

— Заждіть, хлопці, — надумав Валя, — давайте йти спокійно, сміливо, а щоб не подумали люди в селі, що ми якісь бандити, — заспіваймо.

Всі зразу погодилися, завели тремтячими од страху голосами:

Ты кресть-янин, я рабочий...

Аж ось зразу зашуміла недалеко гудина, загавкав собацюга. За ним недалеко другий, далі третій, четвертий... Зчинився в селі собачий лемент. Чуб угору поліз у хлопців, і що далі було, вже вони не пам'ятають, — мов од села вихором дунуло, і їх, як пір'я, понесло назад; летіли через межі, через воду, через колючки. Опам'ятались десь у полі, коли вже не було чути собак. Ноги в усіх горіли, ніби вони пробігли через жарке пожарище.

Далі пішли навмання. Щось виринуло перед очима — високе, як башта.

Зблизька здавалося — стояв якийсь велетенський жук, розчепіривши навхрест ноги. Млин. Посідали під млином.

Вітя почав сердито бубоніти.

— Що таке? — спитав Кость.

— Додому треба йти, от що! — рішуче промовив перегодя Вітя.

— Чого? — похмуро обізвався Кость. — Все одно доведеться в полі ночувати, а тут принаймні хоч затишок.

Сиділи, зітхали.

— От тобі й клуня з сіном, і кожуха дасть дядько вкритись, і молочка зараз із-під корови, — бурчав Вітя.

— Та годі тобі, не бубони... Вертаться, так і вернемось. Діждемось хоч світу! — Валі було чогось страшно.

Сиділи мовчки. Далі один шапку під голову, за ним другі. Поснули...

— ...Ну, вставайте, хлопці, та будемо йти додому. Намандрували вже, — будив товаришів Кость, похмурий і сердитий.

Вже припікало сонце. Хлопці почали потягатись протираючи очі. Повилазили з-під млина, обтрушуються, Стали на шпилі, глянули: де ті всі подівалися нічні страхіття, — внизу стояло у вербах село, як викупане, а далі теж безкрає море золотих ланів, і далечінь, що так і тягне до себе в глибину. А сонце тепле, ласкаве, ніби умовляє: "То чого ви злякалися! Край тут — гляньте, який веселий, люди добрі, тут не загинете!"

Подивився Кость навкруги, звів тоскні очі на товаришів, почав благати:

— Ходімо, хлопці, далі! Уже ж скільки пройшли! Це ж буде сором людям хвалитись.

На душі в усіх справді було якось важко, скучно й трохи соромно.

Вагались недовго:

— Ходім! Гайда!

— Тепер, щоб не було, — не вертаться!

Кожний ніби переплив уперше Дніпро. Виплив на середину: хочеш не хочеш, страшно чи ні, а вже треба пливти до того далекого берега.

V

Ідуть день, ідуть другий.

Перед очима мріють села, хутори, переліски, ставки, вітряки, розстеляється поле, поле — то срібне, то зелене, то золоте, а над усім небо чисте, як барвінок, синє, і далечінь, як дим. Пили свіжу воду з колодязя, купували молоко в баби, ночували, де прийдеться. В дядька на горищі, в дяка в садку, в школі. Скрізь цікаве, нове. Хоч би й школа: мала-малюсінька, ще не бачили такої зроду. В класі стеля низенька, вікна маленькі, мутні, і всього чотири парти. Довгі, нефарбовані, грубо сокирою витесані. Все таке убоге, а теж і собі: і Ленін, і Шевченко, і "куточок", і "хай живе". Учителька молоденька. На всьому помітно — енергійно змагається із злиднями молодість.

Ночуючи, розпитували шлях далі, запасались харчами. Перші два дні йшли весело, співали, боролись. Потім почали сваритись. Так, ні за що. За дрібниці. Далі й сваритись перестали, ідуть мовчки.

А сонце парить, а сонце пече. День у день.

Ось насилу-насилу ноги тягнуть. Забули, який день у дорозі, — п'ятий чи шостий. Все поплуталось.

...Вечоріє. Тільки що сунуться по шляху довгі-довгі тіні, третя, коротка, кульгає далеко позаду.

— Валя, та йди швидше, а то завидна в селі не будемо! — сердито кричить Вітя.

— Я не можу! — стомлений і сердитий долітає голос редактора. — У мене виразка на нозі.

— Доведеться і цю ніч ночувати в полі. От морока!

Недалеко шляху ріденький перелісок, поміж деревами стоїть у копицях сіно. Звернули до гайка; ідуть похмуро, мовчки. Розташувались. Сіно сухе, пахуче, а вечір теплий, земля ще пахтить денним сонцем, цвірінчать коники. Повитрушували з торби, що було, повечеряли, напились із криниці води. Вмостились під копицею.

Обличчя в усіх помалу стали прояснятися. Простягли натомлені ноги.

А по синьому небі рядами, як покоси, сунули звідкілясь пухкі зеленясті хмарки; не хмарки — висушене лугове сіно. В покосах горіли зорі, як червоні суниці. Небо — як скошений луг, тільки що копиць не видно. Покоси кудись сунулись, ніби їх вітром перекидало, і незабаром небо стало чисте — все зарясіло тими золотими суницями. Одна тільки запізнена хмаринка, біла, прозора, самотою пливла позаду, як покотиполе. Ліщина не зводив із неї лінивих очей і перебирав у голові, на що вона похожа: на морську медузу? Ні, на мітлу? Теж ні. Несподівано про те ж саме обізвався Вітя:

— Хлопці, а гляньте на оту хмарку: чисто ж Настина коса, Бондарівнина! — засміявся він. Кость лежав боком — перекинувся. Швидко:

— Де? Де?

— І справді — таки коса!

— І таки Настина!

Аж посідали. Попідіймали голови.

— О, гляньте — ніби й обличчя її ховається в косах.

— Дивіться! І як воно таке робиться!

— Знаєте що? — вигадував Ліщина. — Це ми десь, певне, вже близько від них, то це вона вилетіла нам назустріч.

— Кликати вечеряти! Галушок гарячих їсти! Ставало весело. Ніби аж запахло гарячими галушками.

А шовкова хвиляста коса ще пишніше розпускала в небі ті золотаві кучері, що аж сяють на краєчках, ховала в собі зажмурене жартовливе лице і помалу-помалу пливла над хлопцями, щоб гаразд могли розгледіти її мандрівники та тлі тихої ночі.

— Насте, г-о-ов! — гукнув до неба Вітя.

— ... асте-о-ов! — одгукнулось у сусідньому гайку.

— Чи варила на вечерю галушки?

— ... алушки... и... и...

— Єй-бо, мені здається, що ми десь уже близько, — запевняв Кость.

VI

Справді, було вже близько. Ближче навіть, ніж думали. Складали план, щоб спершу зайти в Лубни, а звідти вже, розпитавшись, у Липовий

Кут. Коли ж другого дня зайшли в село й розпиталися, виявилось, що можна було йти в Кут навпростець, не заходячи в Лубни. Всього верст за двадцять. Де та й сила взялася. Аж пританцьовували і про виразки позабували.

У полі вже почалися жнива. Ідуть мандрованці та все у женців питають, та все питають, чи далеко ще до Кута.

Їм охоче одповідають:

— Верстов дванадцять... Верстов сім...

А наостанку:

— Ось же й він! Бачите, з яру липи виглядають: отож вам і Липовий Кут. А вам кого там треба?

Поблизу зацікавлених стає більше — поставали, дивляться: що воно, мовляв, за люди?

Аж ось од могили, що гонів двоє од дороги, зірвався чогось із гурту женців один дядько в білій сорочці. Кинувши граблі, він жене до їх навпростець через стерню що є духу.

— Чого це він?

А дядько летить, аж спотикається, — махає рукою, сміється, ближче... ближче...

— Та це ж Василь! — не своїм голосом, забувши про людей, крикнув Кость.

— Го-го-го! — луна покотилась за гони.

То справді летів той самий Василь Бондар. Засмажений, м'язистий, в полотняній широкій сорочці він таки скидався тепер на доброго дядька.

— Валя! Кость! Вітя! — розставляє він широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти. Вітається гаряче, у вічі зазирає.

— Та невже це ви? Так ніби це сон. Ну й молодці — от молодці, так молодці!

Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засмажене, полуплене, білі плями на них, як лишаї, губи потріскані, ноги у виразках.

— Єй-бо, аж не віриться, — протирає очі Валя. — Ану щипни мене, Вітю, чи це я не сплю?

Стоять, регочуться. Цілим табуном звернули із шляху на стерню.

Василь розповідає нашвидку, як їх упізнали:

— Побачили перші мати: кажуть: "Це якісь здалека ідуть люди". А Настя подивилась та й каже мені: "Знаєш, Василю, на кого скидається отой малий?" А я кажу: "На кого?" — "На Валю, — каже, — на Ліщину: і картуз насупив на очі, і плече вгору підіймає". Мені так і вдарило в голову: це ж вони до нас у гості.

Прийшли на ниву.

Стоять двоє коло нев'язаних снопів: одна старіша, висока, струнка, в очіпку. Енергійне обличчя, сірі очі у чорних віночках — мати. Друга з такими ж очима, в жовтій хустці, опустила соромливо униз вії, зашарілась, як мак, швиденько перебирає якесь стебло в в руці — Настя.

Мати пильно і привітно дивилась назустріч хлопцям і ще здаля хитала жалісно головою; такі вони були марні, обшарпані та чорні. Очі та зуби тільки й блищали.

Поздоровкались.

— Приймаєте нас, тьотю, на жнива? Це ми прийшли до вас учитись працювати. Сміється:

— Та й добре ж. То це ви аж із самого Києва пішки?

— Пішки.

— Нічого, добрі козаки.

Перегодя.

— Ну, козаки, сідайте ж ви під копою та спочиньте з дороги, а ми, діти, будемо кінчати, бо сонечко не стоїть.

Всі троє взялись до роботи. Проте хлопцям не сиділось, ті жнуть та в'яжуть, аж шумить, а ті поміж ними крутяться. Між роботою — гомін: "А як там Сусанна?" — "А що робить Серьога? І досі "ха-лод-ной во-ди" вигукує по Києву?" Сусіди раз у раз позирають на Бондаришину ниву: угадують, хто такий, чого.

Мимо вузенькою дорогою рипить, як стара реля, благенький візок з горою снопів, поруч широченно ступає дід. Він ще здаля кидає погляд на нових людей. Спинив конячку, висякав носа, пішов од воза стернею до гурту. Підходить.

Босий, худорлявий, голова сива, борода сива, брови густі, чорні, суворі. Очі, як у молодого; з-під густих брів жевріє жарт:

— З Києва? Я так і знав. А чи умієте робити, хлопці? Чи косить та жать будете? Робили коли в полі, чи, мо, й серпа в руках не держали?

— Як прийдуть до вас, діду Маркіяне, найматися, тоді будете питати, — одказала за хлопців Бондариха. Дід зразу пом'якшав.

— Та я нічого, я тільки так....

І справді, хлопці незабаром побачили, що дід жартує: очі сяяли вже миролюбно й весело. Почав розпитувати:

— А що там нового в Києві? Що пишуть у газетах? Як вам Чемберлен? Ліга націй? — чеше й не спіткнеться. — А чи правда, що вже вигадали машину, що погоду вгадує?..

І далі:

— Правду каже Тарас Шевченко: "Якби ви вчились так, як треба..." — продекламував до речі вірші, далі виймає кисет, крекче й моститься вже на снопі сідати:

— У мене, знаєте... є така... книжечка...

— Діду Маркіяне, гляньте — віз ваш поїхав! Конячка дідова, постоявши в задумі кілька хвилин, з власної ініціативи справді нап'ялась і рушила. Колія була глибока, труська, і віз із снопами почав похитуватися з одного боку на другий. От-от перекинеться. Дід підтяг штани й вітром — до воза.

— Бач, бач яка! Ну, і хто тебе в шию жене?

— Що воно за дід? — спитав Валя.

— Це такий дід, що коли б не коняка, він би до ночі тут гомонів, — промовила Бондариха.

— Це наш студент кутянський, — додав Василь. — "Я, — каже, — всякому студентові докажу". Та ви ще узнаєте його добре, він такий, ще не раз прийде. Ще, мо, й набридне.

...Вечоріло.

— Ну, діти, тепер додому!

VII

— А ось і наша хата!

В темряві вирізались контури похиленої хати з низенькою стріхою. Увійшли в двір. Попростягались на моріжку. В хаті світла не світили. З дверей вийшла Настя з рядном, на порозі стала.

— Василю, візьми рядно та розстели під грушею — вечеряти будемо надворі.

Кость схопивсь вперед Василя — і втому забув. Взяв із рук у Насті рядно:

— Насте, ти не сердишся, що ми прийшли до вас? — тихо питає. Настя виступила за поріг, стала в тінь, поважно, як гостинна господиня:

— Ні, я дуже рада. — І далі, подумавши: — Знаєш, мені сьогодні все здавалося, що хтось прийде. Все чогось поглядаю на шлях, все поглядаю...

— А ми вчора вночі бачили на небі твою косу, — не втерпів Кость, щоб зразу не похвалитись.

— Як же це? — зацікавилась, аж у темряві зашарілась Настя, мимохіть одкинула за плече товсту, як праник, косу.

— Кость! — гукають з гурту. Кость злякано кидає нашвидку Насті:

— Хай розкажу після! — Хотів бігти, знову на хвилинку спинився, пригнувся, стиха:

— А потім ти мені приснилася... Далі повернувся:

— Іду! — І вистрибом через колодку.

— Го-го-го!

Замість скатерті — на моріжку рядно, миска, дерев'яні ложки. Крізь віти груші де-не-де просвічує тоненький ретязьок місяця, кладуться мережані на рядно тіні од віття. Сідають круг миски, шумко, весело.

— Вітя, де ти там? Вечеряти!

Вітя, що гайнув уже скрізь по двору, до всього приглядаючись, виходить із-за хати, з садка, стиха:

— Що то у вас під хатою?

— Де?

— Та отам у садку: якісь пірамідки чи пам'ятники... Василь зареготав.

— Та то ж наша пасіка!.. То вулики стоять.

...Вечеряють.

...Кругом у селі тихо. Тільки в дворі у вдови Бондарихи гомінка вечеря: вигуки, сміх — на все село...

Гості у Бондарихи з Києва.

По вечері пішли спать у клуню, на сіно. Мати казала — "в хаті буде краще", — так ні! в клуню. Кость перед сном:

— Ну, хлопці, завтра ж у поле!

— Гляди ж, гляди, Василю, побуди нас завтра! Василь тільки осміхнувся.

— Добре.

Вітя захріп одразу. Не пройшло й хвилини, ще всі гомоніли, аж він схопився, замахав руками.

— Що таке, Вітю? Вкусило щось? Вітя пролупався, протер очі, сплюнув:

— Приверзлося, що опали бджоли. Сміх.

То всі сміялись, гомоніли, а то одразу стало тихо. Тільки носами висвистують.

VIII

Як завжди, перший прокинувся Кость. Глянув туди, де спав Василь: тільки ямка на тому місці в сіні; визирнув із клуні. — сонце ген-ген піднялося. Почав будити:

— Хлопці! Вставайте, бо вже всі пішли в поле. Помалу почали ворушитись, потягались, позіхали. Здавалось, спали одну мить. Озираються: на воротях — записка. Пише Василь: "Хліб, сало, огірки — в хаті на лаві. Снідайте й обідайте самі. Мати будити не звеліли. Ключ — у ступі. Одпочивайте".

— Ну, що ж. Так і буде.

— Ходімо тим часом викупаємось добре.

Пішли до ставка.

Ідуть селом, розглядають, а село старе, бідне, стародавнє. Похилені хатки, ліса трухла, дворики в бур'янах, а по дворах — терниця, сани, мотовило визирає із-під стріхи — все дерев'яне, ветхе... Не село — музей старовини. Хлопцям чогось пригадались поганські часи, що про них читали в школі. Бракувало тільки посеред села якогось ідолища, хоч, правду кажучи, днище, що стояло коло однієї хати на призьбі, дуже його нагадувало. Все змайстроване абияк і аби з чого, дерев'яне, трухляве. Так, ніби люди жили тут не цілі віки, а тільки оселилися вчора, щоб як-небудь пережити тиждень або два. А ось і кооперативна крамничка, що скидається на курник, замкнена величезним залізним замком. Сільрада хилиться з гори, червона зірочка над дверима, така самітна, мов її буйним вітром занесло з Києва.

— Оце так село! Куди воно годиться? — бубонів Вітя. — Немов тупим ножем усе вистругане. Викупались, розім'ялись. Вернулись до двору. До дверей — замкнуті.

— Ага! Де він казав ключ?

Кость виймає записку, читає: "У ступі".

— А що ж воно за ступа?

— А морока його знає.

— І ти, Валю, не знаєш?

— Ні.

— От так штука! Що ж його робити?

Ходять кругом хати, у вікна зазирають. Видно: на лаві лежить хліб, стоїть горщик і ще щось рушником накрите. Хотіли одчинить вікно — на защіпці.

— Давайте шибку виймемо, — радив Вітя.

— Е, ні, так у гостях робити не годиться, краще підождемо.

Вернулись знову у клуню. Посідали хто де, позіхають. А після купання їсти аж-аж...

— Невже оце нам цілий день доведеться бути не ївши? Вже, мабуть, і обідати час.

— От так оказія!

Сидять, нудяться, ковтають слину.

На порозі в клуні виринули двоє малюсіньких хлоп'ят, одно трохи більше, другий зовсім як качан: обоє в сорочках. Очі як гудзики — цікаві-цікаві. Держаться за руки, дивляться.

— А що, хлопці, скажете?

Нічого хлопці не казали, тільки боязко відступили. Проте зовсім тікати не мали охоти.

— Як вас, хлопці, зовуть?

Не мавши що робити, почали розмову з дітьми. Діти соромливо перезираються, мовчать. А очей не зводять і на позиціях стоять твердо.

Вітя, щось згадавши, раптово схопився з місця, до старшенького:

— А скажи мені, хлопчику, ти знаєш, що таке ступа? Всі заворушились: — ага! ану!

— Ги! — засміявся хлопчик, лукаво, спідлоба позирнувши на киян. Оченята засвітились: "Ото, мовляв, найшли дурня, що не знає, що таке ступа".

Товариші обступили, всі разом почали допитуватись, лагідно, улесливо:

— Скажи, дамо копійку! Та скажи ж!

Хлопчики одвертались, червоніли і сміялись-сміялись — брали за жарт. Напослідок старший осмілів і несподівано товстим голосом, виразно, слово за словом вичитав, звертаючись до Костя:

— А ти ж ото на чому сидів — хіба не на ступі? Кость зирк — під боком якесь химерне приладдя, що раніш не звернув уваги.

— Та це ж, мабуть, вона й є!

Обдивляються, шарять у ній. Вітя витяг якусь химерну залізячку, з одного кінця закручена в кільце, на другому теліпається залізна платівочка.

— А це, мабуть, і ключ.

Знову до хлопчика:

— А правда ж, що це ключ?

Хлопець засміявся дужче:

— А то ж хіба що?

Вертять той ключ на всі боки, плечима знизують.

— Що ж із ним робити?

Хлопчик, видимо, зрозумів, що це за люди, осмілів зовсім, і в нього розумно засвітились оченята.

— Ось ходімте, я вам покажу.

Привів до хати, до дверей. Указує:

— Стломляйте в оту ділку. Ні! Ні! Не тим кінцем! — І обоє маленьких зареготали: "Звідкіля, мовляв, ці чудні люди!"

— Дайте, я вам одчиню.

Взяло ключ, не достане до дірки. Командує — підніміть. Підставили дране відро. Хлопчина стеребився на нього, застромив ключ, крутить.

Зуби зціпило, очі нахмурило, аж почервоніло. Манісінька ручка цупко повертає ключ.

— Уже!

Двері відчинились. Що за диво? Оглядають позубцьований засув, пробують замикати і одмикати. Сміються.

— Ну й справа!

Посідали на лаві, снідають. Малі поставали коло печі знову не зводять допитливих серйозних оченят.

IX

Гарячі жнива... Людей у полі, як мурашок. Кияни ще не бачили стільки. Косарі — рядами, простоволосі, сорочки повипускали; ламають жито-пшеницю, як стіну, покоси кладуть. Біліють скрізь сорочки пригнутих женців; над возами понапинаті холодки, прип'яті пасуться коні; під возами — колиски, в колисках діти. А над усім музика: іржe десь лоша, лунко хтось клепає косу, гуде далі в степу машина, робітниками густо оточена. Метушня, руханина. Все це нагонить хвилювання. Віє од ланів силою великою, могутньою, бадьорою. Забули хлопці про свій Київ. Самі собі здавалися комашками в цьому краєві серед праці й золотого хліба.

...Хлопці жнуть жито. Так жнуть, так пильнують, хапаються один наперед одного, аж піт їм очі заливає. Повернуться навкруги — самі собі віри не доймають: здається, що вчора були в Києві, тепер... тепер — на тім світі. Озираються, все лічать нав'язані снопи. Раз по раз Бондарихи питають:

— А дивіться, тітко, чи це вже на сніп буде, чи ні? Бондираха осміхається:

— Та, мо, й буде.

— Ні, ні! Там хіба півснопа, не більше! — невблаганно гукає Настя.

— Ану, женці-молодці! Ану, робітники! — в жарт підганяє хлопців брат Бондарихи, Кирило, що живе з ними на спільній ниві.

Він з рудою борідкою, з веселими сірими очима та з русими, як у Насті, кучерями. Сам жне, а очі сміються. Все погукує:

— Ге, ге! А хто ж то з вас, женці-молодці, стільки стебла за собою кидає? — Або: — А хто ж то на ту руку перевесло крутить!

Пішов пити воду, по дорозі взяв чийсь сніп, струснув — перевесло розлізлося, як гниле, і сніп розсипався:

— Це так по-київському?

— Та хоч не завдавайте хлопцям сорому, пороблять трохи — навчаться! — оступається за киян Бондариха. Зв'язала свій сніп, переходить на постать до хлопців.

— Дивіться, хлопці, отак і отак треба робити! — Перев'язує їм снопи, крутить перевесла, учить.

Дожавши снопа, Кирило сідає на снопі перекурити, веселими очима позирає на хлопців; моргає сестрі:

— Ну, которого ж, Оксано, будеш зятем звати? Бондариха випростує спину, теж поглядає на хлопців, підтримує жарт:

— Та я вже й сама не знаю, всі хлопці браві, гудити не буду.

— А одначе? Чи не отого кучерявого? — накивує Кирило оком на Вітю.

Вітя підводить голову, крадькома, по-зрадницькому показує на Костя. А Кость мов і не чує, про що розмова: так працює, так пильнує, тільки уші та шия чогось зашарілися вогнем.

Кирило сміється.

— То ж то він до роботи так узявся, а я й не догадаюсь.

— Кость, ось про тебе говорять! — гукає Вітя. Кость — мов і річ не до нього.

— Та буде вже! Отак засоромили козака, — сміється Оксана.

— Що козак, то козак, а гляньте, чого це Настя загорілась? — неповинним голосом звертається до всіх Кирило. Далі до Насті: — Насте, не гори так, а то жито запалиш!

Настя сердито вертить головою:

— Оці ще! Як почнуть...

Бондариха:

— О, цей уже дядько! Ні старого, ні малого — нікого не минає, щоб не зачепити.

— Ну, діти, не стіймо, сонечко не стоїть.

...Сонце палить. Дедалі дужче, аж варить. Подихне вітерець, набіжить хмаринка — ніби мати рідна на голові чуб погладить. Далі ні хмаринки, ні вітру, сонце ніби нерухоме стало серед неба. Пече, аж у

голові туманіє. Пов'яли хлопці, поварились, як раки. Вже й розмови немає. Тільки часом коротенько обзивавсь Кирило:

— А що, хлопці, та коли б оце той дзонтик?

Або:

— Оце б, хлопці, того квасу чи мороженого, що в Києві продають на Євбазі! Еге?

Бондариха одкашлялась:

— Може, вже, хлопці, їсти похотіли? Ось зараз, діти, зараз будемо обідати.

Та довгий здався хлопцям той "зараз". Спина не розгинається, руки як дерев'яні — не слухаються. Здавалось: ось-ось сам повалишся на сніп. То лічили снопи, а то забули. Позирали на сонце. Наостанку не витримав Василь, кинув серп на сніп.

— Мамо, вже, мабуть, будемо обідати.

Бондариха кинулась, мов проснулась:

— Таки й правда, а я задумалась та й забула. Кидайте, діти, буде вже.

— Ху! — витирають піт, над силу тягнуть ноги, мов їх зараз повипрягали з плуга.

— Потомились, хлопці? — співчуває їм Бондариха. — Це добре гостювання — тільки прийшли, а їх зараз у роботу позапрягали.

Обідати посідали під копами, в холодку. Василь витяг з-під снопів торбу і почав розкладати обід.

Дечого багато забудуть мандрівники з тієї мандрівки, та, мабуть, довго не забудуть того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаленого, що хрумав на зубах, як пряник, та того сала в капустяному листку, що розтавало на сонці, що мазали ним скоринки, та ще тих прив'ялих у ворочку вишень. Брали добрі кимси хліба і незчувалися, де вони дівалися з рук: танули, як віск.

— А що, хлопці, чи їли ви щось таке добре в Києві?

Хлопці тільки загули з повними ротами.

Обід був веселий, гомінкий. Кирило сипав, як із рукава: про "бариню", про "дзонтик", про порошки для апетиту, про москаля, що ходив уперше косити.

Регочуть, аж давляться.

По обіді хто пішов по воду, хто ліг під копами спочити.

Ліщина гомонів безперестану, вираховуючи, чи вийшла б скирта до хмари, коли б позводити всі на Україні копи до одного місця.

Бондариха чи спала, чи ні, — встала, пішла на суміжну ниву, де лежали вітром поплутані покоси. Підіймала колос, журно головою хитала. А вернулась, бідкається: пересохло на кострицю Маринине жито — висипається. За чуже жаль. Треба буде допомогти сердешній, як своє впораємо.

Всі повставали і, потягаючись, пішли до своїх недожатих снопів.

Непомітно надійшов вечір. Радісною пожежею спалахнув захід, кинув червону стуму на лани, мов туман. Ніби під чарівним ліхтарем на екрані виросли рядами силуети кіп, як зубчасті дзвініці. Шпурнули від себе, куди видно, велетенські тіні. Шугнуло вгору недожате на могилі жито, як ліс, живими тінями в рожевій імлі заметушились женці. Суворими, дорогими фарбами мальована убога їхня одіж.

Гаснуть лани й завмирають...

Самітно бринить десь остання коса — косар доходить ручки. На його смаглому обличчі замирення і втома.

Жінка, зв'язавши останній сніп, бере з колиски на томлені руки дитину, стає нерухомо перед заходом, мов на малювання вирядившись. Вишнева печаль в очах її карих сяє проти вечірнього сонця.

Ось тихо заслоняє вже величну майстерню темна завіса, ховаючи незрівнянного майстра картину.

А вгорі, у темних мурах, засвічувалися над житом-пшеницею гостинні свічі — зорі.

Вертались у присмерках.

Гнали череду, було курно. Як іскри, блискотіли в куряві зорі. З поля поспішали: засмажені, закурені, стомлені. Мовчки, без розмов. З косами, з серпами, з торбами. У дівчат і жінок під пахвою пучки волошок, материнки, вінки з жита. В усіх на виду — смуток і втома.

х

Ішли в поле до схід сонця, спотикаючись, роздирали кулаками невиспані очі, згиналась од холоду. Нічого в світі так не хотілось, як спати. Здавалось, де впав би, там і заснув: у рові — в рові, в бур'яні — в

бур'яні, хоч на камінні. Коли б це так удома — крик, бунт підняли б, — тепер ідуть. Починати роботу — чиста мука: руки болять, ноги болять, спина болить. Помалу-помалу, мов не своїми руками, беруться за серпи. Аж дедалі руки, ноги і все тіло ніби наливається соком, міцніє. Пригріває сонце, і втома зовсім розтає, як віск. Робота загоралась.

... По обіді з третьої різи біжить стернею смуглява дівчина. Чорноока, жива, з червоною на грудях краваткою. Ще ранком, їдучи в поле, вона з воза віталась до Бондаришиних женців.

— Здорова, Настуню!

Прибігла, обнялися. Цмок, цмок...

— Скінчила?

— Скінчила!

— А куди далі?..

Заторохтіла.

— Надовго, Соню? — обізвалась до дівчини Бондариха.

Соня повернулась:

— На жнива, тьотю.

І знову до Насті:

— Знаєш, Насте, мені роботи-роботи! Обслідувати економічний стан села, вияснити число незаможників, куркулів, зробити доклад про яслі, виявити число грамотних, неграмотних, жінвідділів, лікнеп, читальня...

Засипала, засипала, стулила губи, запишалась, похитує головою:

— Роботи-роботи! — А сама вже не зводить очей з гостей. Далі стиха щось нишком питає Настю, кидаючи допитливі погляди на хлопців.

— Товариші, — дипломатично звертається Настя до хлопців, — ось товаришка Соня пропонує...

Слово перехоплює сама піонерка.

Довірливо, сміливо, як до знайомих:

— Товариші, я бачу, що тут у селі набралось нас стільки молоді, що могли б організовано повести якусь працю. Наприклад, виступити з кількома доповідями або...

— Слухайте, діти, що я вам пораджу, — встряла в розмову Бондариха, — те все, що ви кажете, може, воно удасться вам, а може, й ні, а більше того, що вилами по воді, краще підіть оце гуртом та зв'яжіть жито Марині Петренковій. Жінка руку обварила, сама не може, а жито сиплеться. Там його кіп на чотири, на п'ять — не більш. Підіть, діти, за сонця ще й зв'яжете.

— Зараз?

— Зараз.

— Згода! — весело, радісно.

А найбільше була рада сама Соня. Аж у долоні заляскала.

Сміялись: "От, мовляв, здивується вдова, як вийде в поле та побачить, що жито її зв'язане". Гуртом перебігли на сусідню ниву.

Зашуміло на вдовиній ризі, задзвеніло. Весело й шумко почалася праця, і гомін лунав далеко навкруги по чужих нивах. Люди спинялись, торопіли: "Що, воно — комуна?"

Співали, реготали, жартували; зрештою, як водиться, завелися:

— Що? Що? Піонери? — загрозливо із запалом кричала Соня.

— О, Соня вже й скипіла — що ж тут такого, кожний має свою думку.

— Бо мене злість бере, що все на піонерів: піонери — такі, піонери — сякі...

— Нападають на піонерів, то й є за що, — одрубала Настя.

— А за що? Ану скажи, за що? Ану?

— Та годі, от люди! — зводить на мир Василь.

Нехай у школі тільки те й роблять, що гризуться, чого ж тут? Всі ми тут однакові — пролетарські діти.

Проте впинити не було вже змоги.

— Що там — годі!..

Загорілась одна з тих гуртових суперечок, якій краю не видно. Махали руками, поблискували очима, літали сердито граблі по покосах, ламаючи зубці... Гомін, як на мітингу.

... Тихо кінчають роботу, мовчки, сопуть. Хто смутний, хто ображений, в кого ще чуб навстовбурчений.

Скінчили роботу — не радісно. Посунули додому мовчки. По одному, по двоє.

— Насте, клич же Соню вечеряти до гурту, — звеліла мати. Настя прохала сухо з офіційною гостинністю.

Соня почувала образу, проте щось недоказане, нез'ясоване потягнуло її за гуртом.

XI

Вечеряли також під грушею, до місяця. Пробували налагодити якусь розмову, не в'язалася. Ні, ні — та й виривались іскри ще не погашеної сварки.

Рипнула хвіртка.

Мати:

— А годі, діти, либонь, хтось іде.

Дослухається.

Загавкав собака.

— І хто ж це воно так пізно! А піди, Насте, проведи.

Настя пішла.

Вертається Настя, а за нею якась жінка з дитиною на руках. Вийшла на проміння на місячне, вітається:

— Добривечір, хліб-сіль!

— Хто це? Не вгадаю поночі, — приглядається Оксана. — Це ти, Марино? Чи не свариться прийшла, що мої женці похазяйнували в тебе на полі?

— Так цьому таки правда? — зацікавлено промовила молодиця, підступаючи ближче.

— Удова! Марина! — кинулись. Похмурі, сердиті, скучні лиця прояснились, оджили відразу.

— Та зв'язали ж. Як там вони зв'язали, може, не до ладу, того не знаю, ну, а таки зв'язали.

— Чому не до ладу? — образилась Настя. — В'язали, як і люди в'яжуть.

— Чотири копи й вісім снопів вийшло, тітко! — весело додав Вітя.

— Ну, то як же це? — допитувалась молодиця. — Хтось вас послав чи хто звелів?

— Та хто їх посилав — самі пішли, — казала Оксана. — Що їм, молодим та здоровим: пішли, заіграшки, зв'язали, наговорились, наспівались, ще й додому завидна прийшли.

— Ну, кажіть же ви! — дивується молодиця. — А я почула, то й віри не пойняла. — Одкашлялась: —Вертаюсь оце з дитиною з левади, бачу, у Гордія вечеряють коло хати. "Гордію, — кажу, — чи не зв'язав би ти мого жита завтра, а я тобі колись заплачу або одроблю". — "Ні, каже, завтра іду косити своє". Бідкаюсь, хто б же це послухав. Коли Погорілко старий за плечима: "Та чого ти, Марино, турбуєшся, жито твоє стоїть вже в копах!" — "Так, — кажу, — той саме тепер час, щоб хтось пішов в'язати вдовине жито". — "Так я ж тобі кажу, що твоє жито зв'язане". — "Хто?" —

питаю. "Школярі", — каже. А я ото ж таки чула, що до вас прибули з Києва товариші, й вірю, і не вірю. Та оце й думаю, дай зайду, спитаю.

Почала призиратись у темряві до товариства, привітно осміхається.

— Так оце вони й є. Чим же мені дякувати, товариші, за вашу послугу?

Замахали ложками, руками:

— О, о, яка там дяка!

— Нічого не треба.

— Воно не стільки того жита, сама б зв'язала, коли ж одно що руку опарила, а друге — оцей, оцей, оцей... — почала гойдати на руках дитину, гаряче пригортати до грудей, зазираючи їй у вічі, — оцей мені кателик руки зв'язав! Оце моє горе!

Призираються до неї: лице марне, очі заклопотані, запалі, рука зв'язана, як прач.

Почала знову:

— Посадила оце я його в дворі в коробці та, хай бог простить, і забула. Голова забита, ну зовсім він у мене з думки вийшов. Пішла аж до могил накопати картоплі. Як забула, то й забула, згадала оце аж увечері, як прийшла додому. Сюди, туди, — немає мого Уласа. До сусідів — ніхто не чув і не бачив. Бідна головко! Як не своя бігаю по кутку, вже й не знаю, що й думати. Старі жінки радять: "Слухай, молодице, вухом до землі, воно так не сидітиме, десь плаче". Почала я слухати. Побіжу на майдан, припаду ухом до землі — не чути. Побіжу на город — не чути. Аж у Мартиненковій леваді слухаю — десь гуде. Я ухом припаду до землі — і далі, послухаю — і далі. Ну й що ж ви собі думаєте? — В очах молодиці

затремтів острах. — Сидить моє золото коло самісінької криниці, а криниця та ще без цябрини. Квіточки плавають по воді, видно, понакидало. І як воно туди само не впало, — я вже й сама не знаю.

Пригнула голову до дитини з острахом, з жагучою любов'ю.

— Ну, що б ти собі думав, коли б упав у криницю? Га? Кажи!

"Золото" поважно, як учений у кріслі, сиділо на руках у матері, позираючи чорними очицями на місяць.

Зітхнула. Кинулась.

— Ну, це ж я забалакалась. Спасибі ж вам, товариші, за вашу послугу. Прощавайте! Та ви хоч коли зайдіть до мене в хату, може, я розживусь на пляшку того проклятого самогону, то хоч по чарці вип'єте!

В запалих очах блиснула весела іскра. Всі зразу засміялись.

— Чого? — дивувалась молодиця. — Не п'єте! Ну, так посидите. Заспіваєте.

Іде, приказує:

— Зайдіть же, зайдіть, — глядіть. Не погордуйте.

А наостанку:

— Воно аж на душі полегшає, як почуєш, що є ще на світі добрі люди.

Пішла повеселівши.

Оксана провела її очима.

— Веселої була вдачі молодиця: дівкою, було, всі вулиці гудуть нею: лихо приборкало.

XII

Ніби щось наворожила молодиця: пішла, зразу стало радісно й весело. Почалося так: Настя підсипала галушок. Валя глянув на Костя, підморгнув бровою...

— Пам'ятаєш: "Насте, го-ов!"

Кость пирскнув, похлинувся, кашляє. Вітя ложку од себе, хапається за груди: пирск! пирск!

— Що таке?

Розказують. Настрій міняється. Про суперечки не хотілось згадувати. Повечеряли — не хотілось розходитись. Була субота. Соня згодилась ночувати. Ніби магнітом стягнуло тепер Настю з Сонею. Обнялись, як улипли; довго, обнявшись, ходили по двору, гаряче про щось шепотіли, в закутку гаряче цілувались, сміялись. Збирались до гурту, чогось пригадували школу: учителів, шкільні екскурсії, вечірки... З'явилась думка — влаштувати в селі вечірку. Визначили день: тої неділі. Зразу ж почали складати програму, далі — скувалось щось подібне до летючої репетиції: декламації, далі перейшли на пісні.

Настрій розгорався, як на вітрі жар. Кінчали однієї, починали другої, мінялись тони, пісні журні мінялися на веселі, революційні на побутові, шкільні на вуличні, і всі разом спліталися в одну довгу, що в ній перемішалося все: журба, сміх, тихий смуток і молодий запал.

То підкидається сміхом, як крем'яхами:

Ой пряла чи не пряла,

Прости, боже, що збрехала.

І клоччя курить...

То знову, як продовження цієї, — глибокий, чистий молодий смуток:

Кру... кру... В чужині умру.

Поки море перелечу,

Крилонька зітру.

На тину, коло воріт, як із землі, виростають мовчазні, темні силуети, як тіні смутку за літами молодими. Жінки, чоловіки. Вийшла мати загонити спати, заслухалась.

— Так, гарненька пісня, — скупо похвалила вона. Проте, глянувши на це енергійне, задумане обличчя, на той прекрасний маленький вогник, що засвітився в її суворих та розумних очах, можна було зрозуміти, що та похвала високої ціни. Не погнала спати. Зітхнула:

— Та ви ж довго не загулюйтесь, діти.

...Згадали шкільні гри. Ніч, ясно, моріжок. Пішли по двору парами в ходячого сусіда, як, бувало, на вечірках по шкільній залі:

— Жито чи пшениця? Серп чи молот?

Віті несподівано в пару припадає Кость. Увесь вечір Віті здавалося у темряві, що Кость тисне руку Насті, раз навіть почулося, що коло тину вони поцілувались. Віті чогось забажалось узяти Костя під свою опіку.

— Слухай, це ти справді у любов надумав гратися з Настею? — тоном щирого "друга" запитав він Костя, а далі почав:

— Ти ось послухай, Костю, мене, старого друга твого: ти не жартуй із цим! Любов, брат, це тобі не шуточка... Любов, брат, до всього доводить. Ти парень молодий, ще нічого в цьому не розумієш, ти послухай краще бувалого...

І Вітя почав розпатякувати про те, що таке любов і до чого вона доводить.

...Дівчата полягали в коморі, хлопці, як і завжди, — в клуні. Було пізно, проте не спали ні ті, ні другі. Мов пружинами зводило з постелі. В клуні пригадали оказію з ступою, розгомонілись. — Та й нащо вона, ця бандура? — питав Валя.

— Це наша сільська крупорушка. Сім раз потом обіллєшся, згоріла б вона йому, поки стовчеш на одну кашу. Я її, чортову марюку, колись хотів на дрова порубати, як на їй ногу приморозив, — мати не дали, — пояснив Василь.

Вітя був насуплений — прояснів.

— Я вперше побачив її — думаю, думаю, — ніяк не прирозумію, для чого вона. З крилами, з головою. Аероплан — не аероплан, морока його знає, що вона за мачада.

— Сміються.

— Василю, знаєш що? — надумав Валя. — Подаруй ти її у наш шкільний музей. От було б цікаво! Такого дива, мабуть, у Києві ніхто й не бачив.

— Беріть, спасибі скажу, — махнув рукою Василь, — бо вона мені колись таки одіб'є печінки.

Позбивались коло ступи. Розглядають. Василь зліз на ступу, почав демонструвати. Заскрипіла… гуп-гуп.

Регіт.

Оце так машина!

…Дівчата попідводили голови: почувся в клуні вибух реготу, ляскотня в долоні.

— О, це вже щось вигадали, — промовила Настя. Дівчата заздро почали прислухатися. Аж ось щось застукотіло в двері. Тихий голос Костя:

— Дівчата, ви ще не спите?

Кинулись. Обидві разом:

— Ні, а що хіба?

— Ідіть, будемо ступу судити.

— Що?

— Суд над ступою вчинимо.

Соня схопилась, пішла по сінях.

— Суд! Суд!

Далі швидко те-се на себе — вискоком із сіней.

Ступу вже витягли із клуні. В синьому промені місяця стояло це химерне приладдя, як якесь середньовічне диво.

Коло нього діжка догори дном, а коло діжки, як коло столу, поважно сидів на старих вуликах та пеньках нічний трибунал.

Босий, без шапок, у білих сорочках.

Голова:

— Прикладний суд над ступою гражданина села Липового Кута Василя Бондаря оповіщаю розпочатим...

XIII

Не пройшла марна праця молодого товариства на вдовиній ниві. В селі швидко розійшлася чутка, що із Києва надіслано на жнива школярів у допомогу незаможним людям. Одні казали, що їх душ із десять, другі — п'ятнадцять, а на другому кінці села запевняли, що своїми очима бачили, як виходила в поле артіль чоловік із тридцяти.

І ось другого дня у неділю по обіді прийшов до Бондарів пристаркуватий чоловік, чепурненько вдягнений, починає прохати, щоб дали йому хоч на кілька день хлопця.

— Я чоловік бездітний, стара все нездужає — невправка. Я такий, — додав він, — що дурно й не схочу, що слід — заплачу.

— Хто піде? — переводить очі з одного на другого. Кожний огинається. Зітхнув чогось Кость:

— Це, мабуть, виходить мені іти. Хай так і буде — я піду до вас, дідусю.

Звечора й пішов.

Другого дня піщов до діда Маркіяна Валя. Дід давно його кликав до себе. Таки переманив.

А ще через день зник десь і Вітя.

Двір Бондаришин затих.

У полі скрізь виблискували стерні. Одні із селян ще не покосили, а інші вже почали возовицю. Цілий день з ранку до пізньої ночі вози хмарою збивали куряву, рипіли колеса, як у релі грали. Золоті гори плавом пливли по вузеньких дорогах із поля в селянські двори й клуні.

Кость швидко оговтався у бездітних людей. Днів через два, через три і старий, і стара кожному, кого не стрівали, хвалили свого робітника. "Та така вже люба та мила дитина: і привітна, і слухняна, і роботяща, де воно й зародилось таке, — краще, ніж яке рідне".

Про Валю та діда Маркіяна люди казали: "Злигався старий із малим, що їх і водою не розіллєш: скрізь удвох". Казали, правда, також, що в їх більше розмов, ніж праці: "Покинуть оце складати снопи та цілими годинами й сперечаються, вимахуючи руками, той на стіжку, а другий з вилами коло стіжка".

Вітю незабаром знало вже все село: і старі, й малі. В одних людей він довго не сидів — літав по селу, як вітер: учора бачили його на одному кутку, сьогодні вже кашкет його майорить десь аж у протилежному; ранком сидить на возі, по шию зарившись у горосі, увечері гарцює верхи на чийомусь коні. Де Вітька, там сміх, гомін, часом сварка: там вхопив косу — насилу одняли, там наварив каші, що викинули її собаці, а там

завівся з жінками за попів та віру. Та так гаряче завівся, що обурені баби не в жарт хотіли йому зняти штани та нажалити його кропивою. Утік.

XIV

А в суботу ввечері, як була про те раніш умова, почали сходитись до Бондарихи. Прийшов Кость, сидить на перелазі з Настею, хвалиться: "Такі гарні люди, такі гарні, як рідні. Чого не вмію, учать, як сина. — Хвалиться: — Сам умію на воза накладати, наривати волів (у них воли), а сьогодні вже косив".

Коло перелазу з'являється Валя:

— Добривечір! От дід — так дід! — І зразу починає про свого діда. З жаром, із захватом. — Знає зілля, ліки. Про все знає, що не спитай. Історію України знає, Кобзаря мало не всього декламує напам'ять...

І про Дарвіна, і про Маркса... Знаєте, коли б такому дідові та освіту...

До гурту підходить Василь:

— Ну, так пам'ятайте: завтра по обіді — вистава!

— І п'єска буде? — швидко запитала Настя.

— Аякже! Першою піде.

— Що ж це мені робити, що в мене немає червоної хустки? — затурбувалася зразу Настя.

Всі засміялись.

— Кому що, а їй аби червона хустка: буде якась, хоч не червона.

Настя зніяковіла, розсердилась:

— Написано в п'єсі — "червона хустка", то й треба, щоб така була.

— Ну, гаразд, десь позичимо, — миролюбно згоджувався Василь, — а головне — треба зранку встигнути зробити репетицію, поставить декорацію, знайти решту акторів: хоч їхні ролі — по кілька слів, а все ж не можна без них. Потім треба зробити для суфлера будку. Шкода, що нема оце Віті.

— А то ж хто на призьбі сидить, чи не він?

Один по одному підходять:

— Це ти, Вітю?

Мовчить.

— Ніби не Вітя.

Василь підійшов до його ближче, нагнувся.

Сидить, насунувши козирок на уші, голову схилив.

— Ні, таки Вітя! — і далі стурбовано:

— Е, та він чогось плаче!

Всі гуртом до Віті. Вітя сидить нерухомо, як і раніш, схлипує. Затурбувалися:

— Чого це він?

— Дивіться, чи десь не набили, — він задерикуватий!

— Чого це ти, Вітю?

Вітя крізь плач почав щось бурчати:

— Як ніхто мене не любить, усякий сміється, як я сирота...

Дивуються, серйозно:

— Як сирота, Вітю, адже ж у тебе тато є?

— Є! — крізь сльози вимовив Вітя.

— І мама є?

— Є.

— Ну, так який же ти сирота?

Вітя перестав плакати, носом чмихає. Далі знову: затулився рукавом, як не заридає, гірко-гірко. Всі перезирнулись.

— То що ж таке трапилось, Вітю? Може, набив хто? За гіркими сльозами насилу вимовив Вітя:

— Як мені на осінь... у солдати...

— Ану заждіть. — Кость швидко нахилився: — Ану дихни?

— Еге-ге! Та од нього, голубчика, самогоном несе, як із бочки.

Всі зареготались.

Вітя був справді п'яний і п'яний люто: козирок зім'ятий, у глині, сорочка розірвана, чуб скуйовджений, очі мутні, обличчя бліде.

Кость суворо:

— Та й де це ти так налигався, Вітю?

Вітя перестав плакати, почав щось сердито бурчати, далі лаятись. Товариші хотіли одвести спати — вирвався, на моріжок упав. Хлопці — в сміх.

— Годі! Годі! — обурено спинила їх Настя. Стала підіймати п'яного.

— Вставай, Вітю, та підеш спати.

— Я сам, я сам, Настуню! — Справді встав-таки сам, патякає:

— Настуню, ти одна мене розумієш, в тебе прекрасне серце, із тебе вийде знаменита людина, тільки не люби ти отого... отого... — Вітя люто тикав пучкою на Костя, — отого носатого, отого вирячкуватого... вухатого.

Не знаходив слів і сердито махав кулаками. Зрештою, витягнув губи, почав передражнювати:

— "Чого являєшся мені у сні, чого звертаєш ти до мене..." Поет... Знаю, куди ти хилиш! Женишок! Зятьок!..

Далі блиснула якась рішуча думка:

— Насте, ти любиш мене?

Сміється Настя:

— Ну, а як же? Люблю!

— І я тебе! — Вітя нахилився і побожно, як ікону, поцілував Настю в щоку, що та тільки ахнула.

— О! — на обличчі у Віті, заплаканому й завороженому, просяяло повне задоволення. Однією рукою обгорнув Настю, другою ткнув Костеві дулю:

— Бачив?

Здійнявся шалений регіт. Вийшла Оксана:

— Що таке? — І далі злякано: — Лихо! Де це він так набрався? Це чи не в Петренків на обжинках? Еге, Вітю?

Вітя повернувся до неї.

— Я босяк, я жулик, я... та я вас люблю, як рідну матір. Дозвольте поцілувати вашу чесну, трудящу руку.

Оксана заклопотано:

— Ну, добре, добре, сину, треба тільки йти сьогодні спати.

— Піду, вас зразу послухаю, піду, а вести мене, як жулика, не дозволю. Вітя помарширував, похитуючись, до клуні.

— Ну й люди! — хитає головою Бондариха. — Треба було отак напоїти хлопця.

...Віті було погано.

Настя давала йому води, клала на голову компреси, ходила як сестра-жалібниця. Гладила чуб.

Кость довго ворочався, не спав, раз по раз підіймав голову, дивився, що робить Настя.

Далі вкрився з головою, замовк. Аж ось знову схопився, розкидав постіль, почав одягатись. Ревнощі їли його, як іржа.

— Куди це ти, Костю? — спитала Настя.

— Піду до хазяїна — тут мені немає чого робити, — гостро одказав Кость.

— В чім річ? — затурбувалась Настя. Кость хотів іще щось сказати, далі махнув рукою і, не озираючись, подався із клуні.

XV

Прокинувся Вітя пізно, як уже всі повставали.

Згадав: бруд, рвоти... фе... Гидко стало.

Зразу пригадав учорашній вечір, і од сорому стало йому жарко: "І-і! Наробив же я шелесту!"

Рішуче:

"Втечу в Київ. Тихенько, щоб ніхто не бачив".

Аж ось чогось стала перед очима Настя.

Тільки пригадав її, зразу тихий, ніжний холодок закурився на його щоці. Здавалось, іще й тепер чиясь лагідна рука легесенько-легесенько гладить його кучері на голові. Мов скропило живою водою. Щось пригадав, кинувся, сів: "Чи я її цілував, чи вона мене?" Крізь сором, крізь похмілля відживало в грудях тепле, радісне. Пригадав: казала, що любить! Признавалась перед усім чесним миром. Це тобі, Вітько, не жарт! Так от же: вона тебе пожаліла, то ти її мусиш полюбити. Та не як-небудь — до гробової дошки! Ні, Вітя вміє кохати не гірше від Костя. І вірші зуміє написать не згірше Костя.

Вітя раніше сміявся з Костевих віршів, проте потай заздрив йому, гадаючи, що в коханні — вірші перше діло. І йому, звичайно, не обійтися без їх. Колись він пробував написать вірш — не вийшло, тепер здавалось, що напише. Та ще який вірш! Костеві й не снився такий!

Нашвидку вдягнувся. Знайшов у сіні Валин зшиток, олівець, рішуче пішов шукати зручного місця.

Спинився в садку, де маленьке вікно проти зелення одсвічувало, як дзеркало. Почав визиратись: зіб'є кучері на голові, напустить їх хмарою на чоло, тряхне головою — одірватись не може: не кучері, буйна грива коня вороного. Чистий тобі Пушкін, Олександр Сергійович. Усередині аж горіло, туман бив у голову; уже сам собою й вірш складався. "Ух, і напишу ж!" Пішов у поруб, що за ставком. Спотикається на пеньки, плутається в квітах — у жовтих, червоних, синіх... Пече сонце. Душно. Ніби сам пропахтівся квітками. Здається, не піт — пахучі краплі дрібною росою виступають на лиці й на чолі. Сів на пеньку, вмить написав продумані раніш рядки:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Тепер моє серце плаче...

Далі — як одрізано.

Вертяться на думці якісь чулі, прекрасні слова, що вивершують вірш, а вхопити їх — ніяк не вхопить. До того й рима не дається.

Очі в небо, олівець в небо, думає; лізе таке на язик, що нікуди воно: гув, дув, чув... Гризе олівець, кусає, мучить його, ні, не напише. Повторює по кілька разів, розганяється:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Тепер моє серце плаче..

А кінець: мгу-гу-гу... А тут муха; то на шию, то на губу, то на щоку... Луснув себе по чолі, по губах! Поскріб голову.

"Ні, тут діла не буде". Перейшов у густі ромашки, ліг у гущавині. Щоб вернути розвіяний настрій, почав знову декламувати з притиском:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Зашелестіло поблизу: жінка... Боса, в руках дубець: стурбованими очима розглядає по порубі. До Віті:

— Часом ти не бачив тут рудої корови?

І далі:

— От лихо!

Швидко побігла далі. Настрій у Віті чогось підупав. А тут сонце смалить без жалю.

— Піду кудись в інше місце, в тінь.

Рів. На рові груша, густа-густа, дика, мов дротами переплутана. Під нею, як під наметом. Отут, мабуть, піде робота. Сів — незручно; ліг — муляє; перевернувся на живіт — коле щось; сяк-так умостився. Аж ось курним шляхом знайомий чоловік снопи везе, плечем підбичовує. Чуб у остюках, обличчя, як мара, піт, мов дьоготь, стікає з чола. Порівнявся з Вітею:

— А що, Вітю, в холодку, мабуть, так краще, ніж косити в полі?

Сказав бадьоро. На закуреному обличчі блиснули сміхом зуби, а слова одгукнулись у Віті докором.

"Чи не піти краще до хати — там ніхто не буде заважати".

Вернувся до двору, походив, поникав; зайшов у пасіку, ліг горілиць на траві. Небо синє-синє, по ньому білі хмари, ніби хтось порозвішував сушити тонку, дорогу білизну, а попід нею — пливе він сам разом із пасікою, із садком, мов на якомусь заквітчаному пороні. Думки розблукались, не впіймаєш ні однієї. В голову лізе уперто, настирливо щось інше.

"А що, якби покуштувати медку?" Або задивиться на бджіл: "Яке маленьке, а, дивись, яке розумне і трудяще!" ... Спохватився: "Ні, не закінчу я свого вірша". Смуток щипає Вітю, і він декламує вірш, який є, незакінчений, вкладаючи в його всю силу почуття:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Тепер моє серце плаче:

умгу-гу-гу, гу-гу.

І цей останній, невияснений рядок звучить йому таємно, ніжно і смутно. Здавалось: коли б найти йому відповідні слова, вони б пронизали Настине серце наскрізь...

— Вітю! Снідати іди! — гукав Василь у дворі. Вітя пригадав учорашнє, зігнувся, попід лісою, городом, межею — вискочив у поле на шлях. Шляхом їдуть люди возами і йдуть піші. Вітя побачив знайомих:

— Куди?

— На ярмарок.

Вітя охоче пристав до гурту.

XVI

Дід Маркіян викохує сад "по книжках", і немає ні в кого на селі кращих сортів груш та яблук... А вродило цього року — листу не видно. Посеред саду старезна яблуня, всипана райськими яблуками, аж гілля кіллям підважені; під яблунею — солом'яний курінь. Коло куреня — яблука, груші, сливи — в коробках, у відрах, купами. На низенькому ослінчику, в величезному солом'яному брилі сидить Валя, коло нього дід Маркіян. Кінчають партію в шашки. Грають вони завжди на "інтерес": проспівати тричі півнем, оббігти кругом саду або пройтись "гусячим кроком".

Це таке пішло в селі в моду. Гра скінчилась без виграшу. Дід зітхнув, почухав голову, постояв — хотілось іще, все ж вирішили — іншим часом.

— Так ти дивись тут, Петровичу, поки надійде стара (по батькові дід почав величати Валю з того часу, коли довідався, що Валя — редактор), а я на часину на село піду.

Побачив дітей коло тину:

— А чого вам тут треба? Га? Яблук? Гони їх Петровичу, лозиною від ліси, бо цьому краю не буде. Бач які? Яблук?

Далі вернувся до дітей:

— Ану, скажіть: хто ви такі, яких батьків діти, — тоді дам:

Вимуштрувані дітлахи стали в шнур і в один лад проказали, як на лекціях, із "Кобзаря":

Славних пладідів великих

плавнуки погані...

— Отак! — промовив задоволений дід Маркіян. — Дай їм, Петровичу, сукиним синам, по яблуку.

Пішов, осміхаючись у бороду. Валя почуває себе, як у своєму власному. Взяв граблі, сінце з-під яблунь вигрібає; покуштує малини, надкусить кислу сливу і лусне нею об дерево; струсне грушу. Ліг горілиць коло куреня, дивиться на небо, мріє: "Умовляє він діда Маркіяна їхати в Київ і поступати на робфак. Там звертають увагу на великі здібності дідові. Минає кілька років, й увіходить у славу по всій Україні славетний лікар, якого вся Україна так і зве: дід Маркіян. "Повезіть до діда Маркіяна"... І от раз Валя сидить у своєму кабінеті (він редактор великої, популярної газети на всю Україну), аж ось увіходить сивий, шановний дід, приглядається до Валі: "Невже ж це ти, мій славний, юний друже?" Обійми, стискання:

"Так, так, це я, мій сивий, славетний друже, пам'ятаєте..." Голос за спиною:

— Сторож спить і не бачить, що в саду злодії.

Валя кинувся: Настя осміхається, гризе яблуко. Завжди, коли надходили близько до Валі дівчата, він почував неспокій. Так і тепер: миттю, за звичкою, махную рукавом під носом, чи немає там чогось зайвого, озирнув свій костюм і, тільки звірившись, що все в нього в порядкові, принаймні спереду, заспокоївся.

— Заходь, Насте, до куреня. Настя підходить:

— Я на одну хвилинку.

Озирається:

— Як же у вас тут гарно-гарно...

Ходить по саду. Валя, як гостинний хазяїн, все показує, розповідає, пригощає то тим, то іншим. Пильнує тільки того, щоб не стати спиною до Насті. Пригадав — там на штанях дірка. Настя підтакує, киває головою, пробує сливи, груші, а думає щось своє. Далі переходить до діла, перебивши Валю:

— У мене до тебе, Валю, прохання. Оце я збираюсь на ярмарок. Треба неодмінно купити червону хустку і разом треба прорепетирувати хоч би з одним Костем п'єсу. Щоб не гаяти дурно часу, я вирішила взяти з ссбою Костя і дорогою зробити з ним репетицію. Так оце я прийшла за рукописом. Ти вже переглянув його?

— Уже... чи то пак, ні... Та я раз уже його суфлірував, то я не боюся...

— А може, й ти підеш з нами?.. — Настя прищурила око. — Будеш нам суфлірувать дорогою. Побудеш на ярмарку — цікаво! Добре?

— Я... — Валя пошкріб під брилем, почервонів.

— Ходімо, а то ти все чогось тікаєш од нас. О, бач, уже й почервонів.

Худеньке обличчя Валине справді почервоніло ніжно-ніжно, аж синенькі жилки виступили на чолі. А вона дивилась на нього синіми, як квіточки, очима, що з них от-от пирсне сміхом.

— Та не червоній, — протягла вона і сама почервоніла, а рукою скинула бриля й разом погладила його по довгому професорському волоссі. Валя стояв нерухомо, як скований. Настя набрала серйозного вигляду.

— Ну, я вже не буду... Так збирайся, Валю, швиденько. До обіду ж треба вернутись, бо після обіду вистава. Соня вже й квитки попродала.

Коли Валя знов зостався сам, перш за все побіг у курінь, де в старому дідовому козирку бачив з ниткою голку. Скинув штани, почав латати...

XVII

Валя надів білу сорочку, полатані штани, розчесав свої русі патли, знайшов рукопис, пішов до Бондаря. На майдані мусив спинитися: коло кооперативної крамниці — гурт селян. Сиділи на моріжку й грали в "підкидного". Спокійно, методично. Після кожної партії розправляли плечі, закурювали і потім цокали пальцем по лобі тих, що позоставалися в дурнях. Валя не втримався од спокуси, щоб не постояти. Далі присів, зазираючи в чужі карти. Потім упрохався разом згуляти. А після цього про все забув і сидів коло гурту з блискучими від азарту очима й з червоною гулькою на лобі, дожидаючись, коли йому знову дадуть змогу

одігратись. Зазирав через спину в карти, нервово совався, нетерпляче підказував. Улицею йшли вже Кость і Настя.

— Ось де він! Валя, чого ж ти сидиш тут, — ходімо ж з нами!

Валя скривився, чухає голову:

— Я зараз.

Постояли, підождали:

— Валя, ми ж тебе чекаємо!

З досадою:

-Та зараз же. Ідіть, я вас наздожену. І полегшено зітхнув, коли ті сховались у вуличці. А на рундуці, коло крамниці, як уродився, дід Маркіян; розмахує руками, щось доводить людям, задирливо позираючи на Валю.

Валя прислухався, і його почало непокоїти. Дід знову, мов навмисне, плів те, що вчора звечора:

"Дні тепер стали менші, чим колись були, стираються".

Не витерпів Валя, схопився:

— Маркіяне Васильовичу, — стримано почав він, — ви людина розумна, і я вас поважаю, проте мені дивно, навіщо ви морочите людям голову тими дурницями, що самі в них не вірите: "дні стираються", та хіба день — то це така монета, що може стертись? То вигадали "птиці з залізним носом", а тепер "дні стираються". Та нехай би хто говорив, а то ви, людина грамотна, можна сказати, вчена.

Дідові ніби цього тільки й треба:

— Ну, гаразд. Нехай ми говоримо дурниці, хай ми дурні, а от ти учений, редактор, а чи знаєш ти, що таке "клєточка"?

Розпочинався звичайний на майдані диспут. Люди заворушились: про цю "клєточку" знали вже всі. Попідіймали од карт голови:

— Ану, ану, Валю?

— Знаю! — певно промовив Валя.

— А я тобі скажу, що ти цього не знаєш! — задирливо промовив дід.

— Парі! — запалився Валя, аж схопився. Забили заклад.

Валя одкашлявся і почав:

— Клєточка, клітинка — це значить так... кожна рослинка, кожний живий організм складається з маленьких частинок, їх звуть кліт...

Одностайний регіт не дав йому закінчити:

— Не туди, Валю, попав!

— Не в ті ворота заїхав!

Валя оторопів: регіт був добродушний, певний, щирий. Наперед вискочив руденький, босий, у білих штанях чоловічок і одрапортував:

— Клєточка — це значить от що: так, як треба, щоб люди були безроднії, без отця-матері, от їх будуть виводити у такій клєточці, як, скажемо, курчат.

— Хто це вам наказав такого?

Виявилось, якась лікарка читала в селі лекцію.

— То вона, певне, не так казала?

— Ну, скажи, коли ти вчений, як саме.

. . . . . .

А дід однією рукою взявся за бік, другою велично показував уже на верх шовковиці, що росла за тином:

— Отож лізь, вражий сину, на цю шовковицю та прокукай мені разів із десять зозулею, щоб не задавався, що все знаєш.

— Та підождіть, та як же... — почав було сперечатись Валя. Загули. Зареготали:

— Не хочеться?

— Ну, добре, ну, добре, — мимрить збитий з пантелику Валя, — хай буде так... тільки...

Швидко, швидко покарабкався на дерево. Незабаром у гіллях кувала хрипко зозуля.

А дід Маркіян гладив довгу свою бороду; походжав коло тину, насмішкувато око щурив:

— І де вона видралась така зозуля, що в спасівку почала кувати?

— Київська бачте, вчена, — реготали люди. Зліз Валя червоний-червоний, кусає губи, напружує всі сили, щоб утриматись: от-от бризнуть із очей сльози. Замовк, затих, тільки чмихає носом. А дід Маркіян моргнув через плече сусідам, задирає знову:

— От він усе про те, що немає відьом та домовиків, а взять би хоч те саме радіо... Носяться з тим радіом, як дурень із ступою, а воно таке, ніхто тобі не пояснить, не докаже до пуття.

— Може, таке радіо, — додає другий, — як завелося ото в Богданах. Чули?

Почав розповідати. Завелось щось на горищі, дмухає сажею по хаті, дмухає по сінях, їсти вимагає, та щоб чогось доброго, бо на голові й миску розіб'є. Та щоб і самогонки півпляшки. От які тепер позаводились. Прикликали священика одслужити молебень у хаті. То що ж ви думаєте? Той править, а воно підспівує на горищі: "Господи помилуй"... От тобі й радіо...

Регіт пік Валю огнем. Найбільше допікало Валі те, що не знав він, з чого, власне, сміються.

— То це, по-вашому, і радіо — домовик, чи як?

— Домовик не домовик, ну, то й не людина, — допікав дід Маркіян, — домовик, то той, хто сидів тихенько на горищі, що хто там його почує й побачить. А тепер таке понаставало, що все на люди випирається: ось, розповідають, у Харкові: тут базар, тут мира — не протовпишся, а воно з піддашшя привселюдно реве без сорому на ввесь ярмарок. Та як реве: в ушах закладає, коні лякаються. Он як тепер повелося. А поспитай: що воно, — дід скоса зирнув на Валю, — так він що тобі скаже: "радіо", мовляв, та й годі...

Валя, що сидів, сумно схилившись на руку, раптом обурився, підвів голову:

— Та що ви кажете, Маркіяне Васильовичу? Про це ж якраз пояснюють в журналі, що надсилають вам у хату-читальню. Там є й про це саме радіо в Харкові.

Дід шанував книжку і ніколи не казав, що в книжці брешуть. Тому він пішов на інші викрутні.

— А я от кожну книжку перечитую всю, а такого, як ти кажеш, не бачив. Це ти, хлопче, щось вигадуєш.

Нахабство дідове перевертало Валі все в грудях. При людях він вів, на думку Валі, нечесну гру.

— А як докажу? — промовив він стримано.

— Не докажеш, Петровичу!

У Валі спалахнув у очах захоплений невтриманий азарт.

Вирішив дати останній дідові бій, генеральний, жорстокий:

— А як докажу? — схопився він із місця, аж зблід.

— Ну, та й запальний же хлопець! — сміються люди. — Не кається.

Дід Маркіян скоса пильно зирнув на Валю:

— Буде вже того, що раз доказав. Валя в'їдливо впився очима в діда:

— А що, злякались? Злякались?

— Чого там "злякались", ну, доказуй, — побачимо! Ні хвилинки не гаючись, Валя вихором помчав од гурту, кинувши:

— Я зараз вернуся!

Тільки зник Валя з очей, дід одмінився, засміявся ясно й щиро.

— Я вам скажу, такого хлопця, де його і знайдеш: буде колись, вражий син, справжній редактор і добрий редактор.

— Та й азартний же хлопець, як та іскра.

Говорили, сміялись, хвалили.

А Валя тим часом злітав уже до хати-читальні, вхопив під столом якесь число "Знання", общипане кругом на цигарки, і вже мчав назад.

Задиханий, сів на ганку, витер рясний піт, радий. Далі почав мовчки, нервово перегортати книжку, шукаючи в ній потрібне місце. Знайшов відділ "Наука й техніка" — спинився. Всі обсіли, обступили його навкруги. Дід, стоячи, через плече спокійно позирав у книжку. Тикаючи в слова пучкою, Валя почав читати популярну статейку про радіо. Складена вона була просто й цікаво, ілюстрована малюнками. Люди заслухались з такою увагою, що швидко забули й про парі. Найбільш уважно слухав сам дід. Після того як її дочитали, повернулися очі на діда:

— Ну, що ви, діду, скажете тепер? Га?

— Тепер, виходить, черга за дідом лізти на шовковицю, — зареготав хтось із гурту.

— Ні, воно, може, й не личить дідові лізти на шовковицю, а нехай краще провезе на собі редактора кругом майдану та й буде на тому.

Сміялись.

Дід винувато скривився, комічно лупає очима.

— Коли так, то й так: сідай, Петровичу, — дружньо промовив він, — твоє зверху.

Треба сказати, що присуд він лаштувався виконати щиро, — хвицав ногою, як справжній жеребець, іржав... Сміявся сам, сміялись люди. Ух! У Валі аж у грудях забилось, аж ноги затрусились, так хотілось скочити дідові на плечі і погарцювати на ньому, як на коні, в одплату за ту "зозулю". Аж ось відразу пригадались йому недавні мрії: "Це ти, мій славний старий друже..." — і сльози здавили йому горло. Сором залляв обличчя, і він швидко замахав руками, подався назад.

— Бо з ним! Не хочу! — Перша образа слізьми сплила йому на очі.

— Та чого дарувати? Дід тобі не подарував, не даруй і ти йому. Викупай себе із сорому, — підбивали люди.

— Ні! Ні! Ні за що не сяду! — рішуче заявив Валя, — ні за що на світі!..

І крадькома витер сльозу. Пересміялись, поговорили. А незабаром Валя сидів посеред гурту, як професор між студентами. Аж вуха йому горіли. Дід сидів задоволений, аж сяяв.

Прибіг Василь: спітнілий, томлений, нещасний:

— Валю, та іди ж хоч ти допоможи! Люди вже сходяться на виставу, а в нас нічого не готове. Ті ще тільки на ярмарок пішли, Вітя зник десь зовсім...

— Зараз, зараз! — винувато промовив Валя, згортаючи книжку.

— Так воно щось таке буде сьогодні? — зверталися до Василя люди.

— Буде! Неодмінно буде! Приходьте! — рішуче запевняв Василь.

XVIII

Ярмарок, як марево в степу. Перше, що впадає в очі, — проти сонця стоїть на прогалині посеред ярмарку спітнілий дядько, бриль на потилиці, в руках — батіг, а на виду, як на рахівниці, грають веселі рахунки. Все, як на екрані: рухається, жестикулює, сміється, а згуку ще не чуть. І тільки тоді, як Вітя в гурті сільських хлопців стежкою зійшов з гори і попав у ярмаркову гущу, йому відразу мов одтулив хтось уші: ярмарок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону-гумору, а в цьому морі то в одному, то в другому місці лунають нотки смутку. Ось стоїть жінка з курчам під пахвою. У очах сльози. Коло неї смутний дід. Жінка жаліється дідові на лиху свекруху, а за спиною у неї закоханими очима дивиться на курча бадьорий, спітнілий еврейчик без шапки, щупає курча поміж пір'ям, сіпає молодицю за рукав:

— Тітко, тітко! Чуєте, тітко! Що за це курча?

Молодиця озирається на його, потім на курча, нашвидку витирає рукавом сльози:

— Шість гривень.

— Му-у! — реве на весь ярмарок зголодніла корова.

— Гей, Вітю, не одставай! — І Вітя помічає, що його далеко вже, як водою, однесло од знайомого гурту. І знову спиняється: що це таке? По ярмарку, мов розщебетались якісь невідомі птахи, що печуть щебетом, як огнем. Розслухається: скрізь по ярмарку лунають пристрасно-жагучі пісні — жебранки старців. Ось поблизу вирівається натхненний спів якоїсь старчихи-поетеси, що разом співає й імітує ліру:

А дайте, що я не бачу, як темна ніч наступає, — гм-у...

А дайте, що я не бачу, як чорна хмара надягає, — гм-у...

Та коли б же я світ сонця видала, то я б ваших стежок-доріжок не засідала... гм-у...

Раптом за плечима:

— З дороги! З дороги! Розступіться! — З повним возом мішків, сам стоячи на возі, спітнілий, без шапки, навпростець жене волів очмарілий дядько, високо в повітрі помахуючи батогом.

Натовп розсипається, як гора піску, і знову все зливається в один шум.

— Гу-у! Гу!..

А десь коло вітряків, де крутиться карусель, усе глушить безжурний бубон:

— Ярмарок! Ярмарок! Ярмарок!

Вітя востаннє почув здаля голос:

— Вітю, де ти? —І вже більше не бачив їх на ярмарку.

Коло млина на завідні сидять парубки, і відтіля дує якимось вітром-стихією, що несе тебе вгору, в блакить, гойдаючи, як у колисці:

Та й не дала тому коза-ко-ві

Ні ща-стя, ні долі...

І вже здається, що ввесь ярмарок пливе десь високо вгорі, гойдається в запашних небесних просторах.

А зразу за ярмарком починається степова тиша. Гонів двоє — і ярмарковий гук затихає, як писк комариного рою. Ще кілька кроків — і вже тільки лопотить в уші степовий вітер та верба край шляху кволо махає вітами, мов бореться з дрімотами... далі, як свічі, куряться живим іще смутком степові могили... із-за могил встають примари татарської орди... Вітя блукав по ярмарку, як у сні. Все забулося: вчорашній вечір, Настя, сьогоднішній спектакль. Правда, десь у йому глибоко гуло, як струни од вітру:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Проте це було поза; свідомістю, а його думки були всі на ярмарку. Крутився на каруселі, пив квас, купив довгий, в червоному папері, цукерок. Ідучи додому, думав про те, як він усіх здивує, розказавши, що був на ярмарку. Насті ніс подарунок — цукерок. Переходив через греблю. Ветха, старенька гребелька заросла з обох боків темною сумовитою вільшиною. Вітя почув якусь тиху розмову. Далі над водою, на прикорні сухої вільхи він побачив: сиділа якась пара — парубок і дівчина, що, видимо, верталися з ярмарку. Вітю щось торкнуло: підслухаю. Пройшов під пересохлою греблею, став за товстим стовбуром, глянув — і щось бухнуло Віті в грудях: не може бути! Поруч сиділи Кость і Настя.

У Насті виблискував на руці олив'яний перстень, очевидно, недавно куплений на ярмарку, Кость хватав її за руку, намагався зняти перстень. Настя боронилась тільки для блізиру, і перстень незабаром був на руці в Костя. Далі Кость почав казати, що дід із бабою, що в їх він працює, умовляли його зостатись у них за сина, що вони обіцяють спорядити йому господарство, оженити його тут у селі...

"Еге-ге-ге... Ось яке діло!" — ударило Віті в голову. Справа видавалась цілком серйозною. Аж ноги затремтіли у Віті — не встояв на пеньку, плюснув у калюжу, помчав з-під мосту лепешником у лози. У грудях шуміли струни, як буря.

Брала на Настю лють і жаль: "Не далі, як учора, перед людьми присягалася, що мене любить, а сьогодні вже з другим! Ні, зраднице, так воно не буде! Отой твій перстень не сьогодні, так завтра буде у Віті на руці, а як ні..."

Повний гнівних слів і всяких нахвалок, Вітя грузнув по коліна в болоті, спотикався і механічно шепотів:

Тепер моє серце плаче...

Угу-гу-гу-гу...

XIX

Спектакль зі співами, з декламаціями і, як водиться, на "користь". Про це подбала Соня. Помешкання — недобудований "гамазей" за селом, п'єса — твір Василя на одну дію, що ставили в школі: "На баштані". Дійових осіб багато, на ролі без слів заохотили школярів місцевої чотирирічки. Головна розпорядниця — Соня. Бігала, забувала їсти, вночі не спала, їй, було, запропонували ролю — засоромилась, почервоніла, замахала руками: "Куди мені, грішній", — і смутненько зітхнула. Грати вона дуже хотіла — боялась. Уже сонце схилялось на захід, як прибули з ярмарку Кость та Настя з новою червоною хусткою. В театрі — аж гудуть. За сценою вдягаються, гримуються. Усі хвилюються. Василь — спокійний, як завжди. Кругом його безладдя, суперечки — він гримує Настю з кам'яним виразом. Його підганяють, сіпають, закидають питаннями — він ще байдужніший, ще спокійніший. Тільки пильно придивившись до його очей, можна було вгадати в ньому приховану

напруженість, як у того вола, що з осторогою вивозить снопи з грузької нерівної дороги. За сценою вже стукотять ногами. Соня стражденно:

— Починайте! Та починайте ж бо!

Настя не встоїть на місці, тупає ногами:

— Швидше! Швидше! Бо як стемніє, що будемо робити? Грати при каганці?

Василь приплющує на неї одне око, як на малюнок. Тягне:

— У-у-спіємо.

Одступив крок назад, повільно милується на своє малювання. Розмалював сестру до свого смаку. Всі на мить примовкли — очей не одведуть:

— Як картина!

Василь гордо витирає руки:

— От тепер можна й третій дзвоник давати.

До суфлера:

— Валю, гляди ж, вивозь!

Настя знала, чого домагалася червоної хустки. Така була вона в ній привабна, так та хустка була їй до лиця, що тільки вона з'явилась на сцені — так і вбрала в себе очі всієї аудиторії: захоплення, заздрощі, зачарування — все пішло шелестом. Проте та ж хустка мало не провалила п'єсу. Суфлер Валя, що на його була одна надія, бо репетиції

не встигли зробити, — цей суфлер теж не міг одірвати заворожених очей од Насті в червоній хустці, кивав їй, моргав з будки, поки загубив у зшитку ті слова, які мав подавати. Замовк. Соня припала до лаштунку, дивиться; за серце взялася, аж зблідла, аж присіла.

Суфлер шарпав нервово листками рукопису. На сцені — мовчанка. Соня вхопилася руками за голову, бігає: "Скандал!"

Сяк-так Настя пригадує ролю, за нею інші. Грають без суфлера, плутаються. Суфлер червоний, сконфужений, знизує плечима, виправдуючись, щось собі мимрить, шарпає сторінками, хвилюється. Вибігає за лаштунки Кость — піт патьоками, за голову хапається.

— І що він робить! Що він робить! Провалив п'єсу! Вискакує Настя, як буря, очі віють іскрами.

— Усе пропало! Усе! — До Костя:

— Ну, а ти? Ти пам'ятаєш, що ти молов?

Соня кидається до одного, до другого, благає:

— Тільки не сваріться! Братики, голубчики, ради бога! Чути ж у залі.

Настя ніякої уваги.

— Ганьба! Страмовище! — репетує вона на все горло, червона од обурення... Раптово прислухавшись, пурх — на сцену, як птах, а там дзвенить уже її голос: мелодійний, замріяний, мов одразу якимось ковалем перекошений.

Тим часом суфлер надибав-таки в зшитку відповідне місце, повеселів, бадьоро закивав головою. Пригноблені партнери відживають, гра набуває певного піднесення, захоплення.

Соня влипла коло щілки, ні на мить не одводить очей: лице в неї міниться, як на вогні, і на ньому, як на чуткій платівці, одбивається все, що діється на сцені. Це був прекрасний живий малюнок за лаштунками, що його ніхто не помічав. Острах, що тремтів крилами у темних очах, раптом мов здуло вітром, очі блиснули зірницею: гра налагоджується, кращає. Далі густими рожами, ніжними трояндами, вогневим маком розцвітав у неї на щоках успіх п'єски.

І ось іскра в очах сяє ясніше, ясніше, раптом бризнуло діамантами: відчувається бурхливий, радісний, переможний кінець... На губах у неї тремтить уже невтриманий сміх, і руки мимохіть, як заведеш, розставились до оплесків...

Соня шалено заляскала руками: як од бурі, затіпалися на голові в неї стрижені патли, звуків не було чути — потонули в загальному громі, що ним загула відразу мовчазна аудиторія.

— 0-ох! — знеможена, радісна, не сіла — впала Соня на маленький ослінчик, що стояв під стіною за лаштунками. Лежала нерухомо.

І коли б хто зумів намалювати ці притомлені очі, що в них визирали дві блистинки, щасливу до страждання усмішку і всю її недбайливо розкидану постать, під нею правдивий був би напис: "Повне щастя".

Далі пішли співи, декламація — одно від одного краще. Цілу бурю оплесків і навіть сльози викликав вірш: "Якби ви знали, паничі", якого продекламувала Настя з високим піднесенням і щирим артизмом. Настю як на руках не носили. А Кость і Вітя — мов почамріли. Вони бігали за нею слідом, щось шепотіли, тикали в руки записочки, вона — слухать не хотіла, а записки недбайливо, не читаючи, ховала кудись у рукав.

Коли програму було вичерпано й вечірка перейшла на загальні пісні і танки, Настя пригадала, що їй треба ж нарвати на городі натини корові, і вона разом із Сонею одразу зникла. Хлопці бігали, шукали, парили парка — як у воду впала. Ні її, ні Соні.

Тим часом звечоріло.

XX

Город у Бондарихи, як квітник. Хто не був в ясну ніч на городі, — придивіться. Що сад — то сад, а треба придивитися на город: гляньте, як блідо-зелену листату шерепу капусту обмережав місяць золотими ниточками, гляньте на гарбузиння, що в йому стоять калюжки розтопленого золота, на ряди голованів-соняшників, що розійшлися по межах, мов що загубивши... на картоплю, на буряки, на все те добро, що ним натопкана свята земелька. Подивіться, а далі пригадайте, що все це незабаром дивним чином перетвориться в сміх, у радість, у дзвінкі пісні, що все це зацвіте рожами на щічках того марного хлопчика, що "під тином у старій ряднині", блисне в його погаслих очицях тими діамантами, що й у світі немає їм рівних. От тоді відчуєте ви таку поезію, що аж серце од неї заб'ється. А особливо після голодного року. Правда! Хоч не ви той город садили, не ви поливали, і не перепаде вам із нього ні єдиної картоплинки.

Між городиною в Бондарихи жартовлива рука бризнула квітами: королевий цвіт, кручені паничі, чорнобривці, майори, нечесані панни, царська борідка. Все це гордовите панство топчеться тепер поміж капустою, по грядках квасолі, лізе на тин, зазирає через лісу у маленьке віконце. "Чи не продали б, хазяєчко Насте, хоч клуночок картоплі!" — "Ага! Картопельки! Заждіть же, прошу, трошечки тут, бо саме нашій хазяєчці часу немає". Сидить Настя на городі, на рядні з буряковою натиною. Коло неї — Соня. Сидять, записочки до місяця читають.

— Що його робити, Соню, то я й сама не знаю: і той розсердився, і другий розсердився, і той пише, і другий пише. Костеві дала поносити перстень, а Вітя побачив — проходу не дає, все...

Аж ось щось зашелестіло на городі... Проти місяця тінь... таємничий схвильований голос:

— Насте, на хвилинку!

Настя придивилась:

— Ой лишечко, це ж він і є! Це Вітя!

Голосніше, спокійно:

— Це ти, Вітю?

Вітя виразним шепотінням:

— Мені треба тобі щось сказати: на одну хвилинку! — голос різкий, нетерплячий.

Настя встала й підійшла, Вітя зразу почав їй щось говорити швидко, гаряче. Настя спершу слухала уважно, далі — в сміх. У темряві на ввесь город залунало здивоване й веселе:

— Вітя, та що ти мелеш!

І, не дослухавши, махнула рукою, зареготалась, побігла.

Вітя їй услід гаряче:

— Насте, це не жарти! Насте!..

Настя вернулась червона, як буряк. Стурбована, здивована, чогось засоромлена, вона кусала губи й сама собі сміялась. А очі сяяли, як дві блискучі зірки: і сміх, і сполох, і сором, і перші заграви якоїсь у них радощі.

— Що він тобі казав? Насте, що він тобі казав? — жадібно допитувалась Соня, зазираючи їй у вічі. Настя одвертала од неї лице.

— Та нічого, дурниці.

— Ні, я бачу по очах, що він тобі щось цікаве казав, — допитувалась Соня, — бач, яка ти... Соня надулась... Настя затулила лице руками:

— Хай, колись розкажу.

— А чому ж не зараз? Чому не зараз?

Настя почала прохати:

— Сонечко, серденько, не допитуйся сьогодні. Після я тобі все-все розкажу, а тепер не питай...

— Ну добре, ну добре, — згоджувалась Соня, а сама від цікавості аж горіла, — а коли ж ти скажеш — завтра?

— Завтра або позавтрьому.

— Добре, а сьогодні скажи тільки, про що він казав. Не все, а тільки трошечки... Про кохання? Правда?

Настя засміялась, затулилась руками і без слів стала душити в обіймах Соню.

Соня випручалась із обіймів, плеснула в долоні.

— Я так і знала!

Зітхнула.

Незабаром Настя не втерпіла, розповіла все:

— Дурноверхий Вітя витіва таке, що й на голову не налізе: вимагає завтра піти записатись у загсі.

— Що? — Очі в Соні стали великі, як сливи.

Далі:

— А скільки ж йому років?

— Шістнадцять чи навіть п'ятнадцять... — засміялася Настя.

— Усього? — І далі подумавши: — Хоч, правда, бувають випадки...

— Тю, що це ти, Соню, здуріла?.. Та що це ти вигадуєш?.. Чуєш?..

Повалила Соню на гичку й почала лоскотати.

— Та який же дурень запише нас?

— Ні, ти стій! Ти зажди! У нас у Лубнах такий був випадок...

І Соня, випручавшись, розповіла про один випадок, коли в загсі записали на шлюб неповнолітніх.

— Соню, та це ти справді?.. Чи воно ж мені в голові? Оце було б добре! Оце так! — реготали, дуріли. Перегодя Соня зітхнула:

— Щаслива ти, Насте, що в тебе... — І Соня не скінчила. Загадалась чогось. Зігнулась, скривилась, очі поняглися тоскою, пригасли. Далі крутнула непокірно головою, блиснули очі, блиснули на них сльози, схопилась і, прикусивши губи, пошуміла городиною.

— Соню, ти вже додому?

— Бувай здорова! Мені треба йти! — і зникла в межі поміж пшеничинням.

Настя підклала руки під голову, лягла горілиць в межі, на холодній гичці. Дивилась у небо на зорі, що цікаво зазирали на город. В очах сяяло дівоче щастя. Сама не знала, з чого вирвався легенький, як хмарка, смуток, спів:

Зеленая рута, жовтий цвіт —

не піду я заміж — піду в світ.

Та й розпущу косу по плечу...

Знову затулила соромливо очі, засміялась. Зразу схопилась, стала згортати рядно з гудиною.

...Тихо, щоб нікого не збудити, увійшла Соня в свою хату. Звідусіль чути сонне дихання. Спала мати, спали покотом на полу менші діти. Хата мала, низенька, повітря важке, дихати тяжко. Знайшла на карнизі каганчик, засвітила. Тихенько прочинила в городчик маленьке віконце, укрила благеньким ряденцем маленького братика. В кутку стояв маленький столик, змайстрований з якоїсь ляди; на ньому — книжки, зшитки, а над ними гасло: "Ми світ новий збудуємо". Нижче —

невеличкий портрет Леніна, школярські роботи. Соня зняла дбайливо з шиї червону краватку, поклала на стіл. Далі сіла на маленький ослінчик, підперла руками голову і звела заплакані очі на суворого вождя.

...Видно од місяця, аж моріжок, як удень, зеленіє. Клуня відчинена, постіль постелена, хлопці всі в зборі, не сплять. Після такого дня не заснеш одразу.

Василь сидить на порозі в клуні, пригадує моменти з недавньої вистави, переживає все наново і сміється, і жестикулює, вигукує, а того й не помічає, що його не слухає аж ні одна душа: так, ніби гомонить він із місяцем. У хлопців досить було в кожного свого. Валині думки вернулись до денного диспуту; вимощуючи собі постіль, він ламав голову: "І що ж воно за "клєточка", — чорти його голову знають", Кость лежить нероздягнений, коліно — вгору, крадькома позирає на перстень, виспівує кілька слів з однієї пісні, впивається ними, як п'яниця чаркою:

...бідняка поцілувала.

Вітя широченними ступнями ганяє по двору. Вигляд у нього рішучий, ніздрі роздуті, брови насуплені, гуде крізь зуби:

— Ні, треба питання ставити руба! Р-руба!..

XXI

Другого дня було Маковія. Бондариха пекла паляниці й пироги з яблуками. Настя серед двору вимішувала свині дерть у цебрі. Була аж червона од пари, розбилась од роботи коса. Виріс Вітя в бойовому наряді: поверх блузки — грізно одвисав наган (замість куль у нього, правда, було навтикано жолуддя). Рішуче підійшов до Насті і мовчки подав згорнутий папірець. Настя одкинула ліктем пасмо коси, що падало на спітніле обличчя, кінчиком пучок взяла лист і, не читаючи, сховала його за пазуху. Вітя, не озираючись, пішов на город. Там він пригнувся за бузиною і в

дірочку крізь лісу почав зорити за Настею. Настя нашвидку скінчила роботу, витерла об фартух руки, вийняла лист... Далі сполохано озирнулася по двору. Звірившись, що там нікого немає, розгорнула папірець і почала читати. Лице спалахнуло, зачервоніло, як огонь. Швидко сховавши папірець, подалась до хати.

"Ага!" — задоволене подумав Вітя.

А Настя, нашвидку передягнувшись, вже мчала до Соні.

Соня сиділа коло свого столика, низько схилившись над паперами, підводила рахунки вистави. Настя влетіла у хату, як вітер, — зразу до Соні:

— Ой Сонечко, голубочко! Чи ти знаєш, що мені всього осталось жити дві години?

— Як? — теж схвилювалась Соня.

Настя вийняла папірець. Обидві схилили до нього голови, читають:

"Прошу відповіді на вчорашнє. Ще раз повторюю, що я не жартую. Дожидаю за городом коло груші... Даю дві години строку, а тоді..."

Далі замість слів — рішучий малюночок олівцем: два трупи в полі, до яких злітається зграя вороння.

Малюнок справив на дівчат особливо сильне враження.

— А самопал є в нього? — злякано спитала Соня.

-Наган! — смутно одказала Настя.

— Що ж тепер робити!

— Я вже й сама не знаю, що мені робити... І всього ж тільки дві години, дві годиночки дав строку...

Соню хвилювали різні почуття. Одразу одно з них спалахнуло, погасивши інші. Оченята блиснули не по-дитячому гордо, схопилась, стукнула кулаком об стіл:

— Та яке як він має на це право! А як ти його не хочеш? А як ти його не любиш! Що це таке? Рабство?.. — Почала схвильовано ходити по хаті.

Швидко-швидко. Сіла поруч.

— Настуню, доручи мені поговорити з ним — гаразд?.. Настя погодилась.

— Тільки швидше ходімо, бо мені боязко, щоб він, чого не заподіяв собі.

— Дурниці!

— Еге! Коли б ти його бачила, Соня, який він сьогодні: очі, як у п'яного, а сам червоний, як огонь.

Незабаром дівчата шуміли городами, аж спотикались.

XXII

Вітя марширував за городом попід вербами. Хмурив брови, поправляв наган коло боку, одкашлювався і шепотів щось губами. Іноді вибирався на рів і дивився у двір — тоді на обличчі його з'являвся злодійкуватий вираз. Потім знову хмурився й ходив уздовж рову.

У дворі в Бондарихи щось загуркотіло, і незабаром Вітя почув радісний голос товаришів. Став на рові, виглядає. У дворі стояв віз, на возі якась діжка. Метушились Валя, Василь, Кость. Між ними дядько Кирило. "Це щось цікаве", — торкнуло Вітю. Проте вирішив бути твердим: "Не піду". Почав знову ходити. І сидів, і лежав — ніхто не виходив. Тим часом запал проходив, і брали позіхоти. Тоді він люто починав водити очима та скреготати зубами. Аж ось із двору голос Василя:

— Вітю, гов! Вітю, де ти?

Вітя витяг голову, щоб обізватись, далі, схаменувшись, стримав себе.

— Вітю, іди ме-еду їсти! — гукав Василь.

Тут уже Вітю мов щось шарпнуло за плечі, і він вибриком подався до хати. З грудей у нього випирало якийсь радісний, дикий викрик.

У хаті й коло хати — весела шатанина. Сінешні двері, що від пасіки, — навстіж. Туди й назад бігають, хустками замотані, хлопці з стільниками. Пахне кізяковим димом. Вітя увійшов у хату. Скрізь по лавках, по вікнах, на припічку стояли макітри, миски, глечики, повні меду. На долівці посеред хати стояла та сама діжка, з корбою збоку і з дірочкою внизу. Василь крутив корбу, в діжці шуміло, і в дірочку товстою цівкою плинув свіжий, вишневий мед. Хлопці насилу встигали підставляти посуд. Одну миску не вспіє поставити, а друга вже повна. У діжці шуміло, аж ходив шовковий запашний вітерець коло неї. Пахло медом і здавалось, що це шумить весняний медовий дощик, запашний і веселий.

— Де ти був, Вітю? Глянь, скільки ми вже меду накачали! — весело казали хлопці.

Вітя в хаті тримав байдужий, суворий вигляд — ніби все це для нього не цікаве. Увійшла Оксана: весела, ласкава, аж сяє. В руках — свіжі паляниці, пухкі, бїлі.

— Ану, діти, до меду! — Взялися до меду. Ламали паляницю, вмочали в мед, смакували.

— А ти ж, Вітю, чого не пробуєш? Ти ж, казали, охотник до нього, — звернулась до Віті Бондариха. Вітя зробив на своєму обличчі вираз "тепер мені не до меду", проте, ніби нехотя, уломив кусочок паляниці. Умочив раз, покуштував, умочив удруге... і зразу, ніби його прорвало, зареготав на всю хату:

— Аж ось коли я до тебе добрався!

Одломив од паляниці кимсу і підсунув ближче до себе полумисок. Аж виляски йшли по хаті. Усі вже понаїдались, він ще мотає, тільки злодійкувато блискає з-під лоба очима, чи ніхто на нього не дивиться.

Кость злякано:

— Вітя, луснеш!

— Всю миску виїм! — захоплено й рішуче промовив Вітя.

— Ну, всієї миски, не бреши, не виїси, — почав забирать Валя.

— А я кажу: виїм!

— Що ставиш?

Забили, як водиться, в заклад. Вітя ставив свій наган. Валя — лижви.

Вітя почав сьорбати вже ложкою, без хліба. Оксана лагідно звернулась до Віті:

— Буде, сину, на цей раз, бо щоб не завадило, не шкода того меду, тільки я боюся...

Оксана не доказала: Вітя несподівано вирівнявся і залупав очима. Вхопився за живіт і почав мінитись на лиці. На чолі рясно виступили дрібненькі краплинки поту. Далі, як перший грім, загурчало у Віті в животі.

— От, я ж казала, що так буде! — затурбувалась Оксана.

Вітя хапається за груди, за живіт, в'ється, як риба:

— Ой боже мій, це, мабуть, я вмру!

— Ага, тепер "умру"? — сердито докоряв Кость.

— Ведіть його, хай ляже!

І Вітю повели під руки, блідого, з потухлими очима.

XXIII

Опівдні прибігли Настя з Сонею. Шукали Вітю. Бігали на город — нема, дивились у дворі, в пасіці, в хаті — нема. Стоять серед двору, турбуються: :

— А що, як він собі щось заподіяв?

— Чого доброго, він шалений!

Дивляться одна на одну великими зляканими очима.

— Кого ви шукаєте, дівчата? — обізвався з клуні Валя.

Зразу до його обидві:

— Віті не бачив?

— Вітя ось у клуні, тільки зараз до нього не можна...

— Чого? — і голос затремтів у дівчат.

— Так... хворий.

Дівчата зблідли:

— Що ж таке трапилось?

— Та нічого.. видужає, — чогось не хотів казати Валя.

Раптом Настя в плач:

— Чому ти не кажеш?

Валя здивовано глянув на дівчат:

— Та чого ви турбуєтесь? Нічого йому не станеться... меду обжерся, тепер болить живіт... Слова були сказані, мабуть, голосніше, ніж було треба, і долетіли до Віті: на снопах вирвався виразний стогін од болі й одчаю.

І в Насті, і в Соні на лиці промайнуло хмарою розчарування. Далі одна на одну звели очі. Одна затулилась рукою — пирск, друга — пирск, і, слова не сказавши, бігцем — на город. Незабаром було чути, як там заходились вони од буйного, шаленого, невтриманого реготу. Згори почувся крізь стогін нещасний голос Віті:

— Валю... І нащо... ти... сказав?

XXIV

Надвечір Бондариха верталась додому. У дворі на осиковій колодці сиділа Настя з Костем. Побачивши матір, обоє розсунулись. Оксана була на селі, здибалась з матір'ю Соні. Та розповіла їй про Настину пригоду. Вертаючись, Оксана осміхалась і кусала губу, проте очі поблискували сердито.

Спокійно до Насті:

— Насте, а йди до хати!

Настя почервоніла, стурбувалась:

— Чого, мамо?

— Іди, там побачиш! — І пішла, не озираючись, в сіни. Настя знизала плечима і швиденько пішла за матір'ю.

Довгенько не було її, а коли знову вийшла, була червона, як буряк, сердита, люто блискала очима.

Підійшла до Костя, суворо насупила брови:

— Дай сюди перстень!

Вигляд у неї був злий, рішучий, і Кость не насмілився змагатись — зняв з пучки перстень, оддав. Настя підійшла до ліси і шпурнула в чужий сад.

Кость охолов.

— Насте, нащо це ти?

Настя, не озираючись, швидко подалась кудись на город.

XXV

Зранку другого дня в дворі кипіла робота. Троє сусідів в спілці з Оксаною найняли машину — треба було за день помолотити, повіяти, дати увесь лад. Працювали всі : Кость, Василь, Настя. Безперестанку гула машина, хмарою стояла курява, виростали гори соломи. Цьвохали батоги; бадьоро лунали вигуки; закурені, в соломі, в остюках метушились люди, як тіні. Для Віті сьогодні — бенефіс. Без шапки, чорне, як хмара, обличчя, мокрий, розкуйовджений чуб... — він керує машиною, сердиться, лається, як це подобає доброму машиністові. Головний машиніст здав машину на його руки й покурював цигарку, даючи часом дрібні тільки вказівки молодому помічникові.

— Знаю! — незадоволено відгукувався Вітя. — Вченого вчити — тільки псувати.

Настя працювала за двох.

Поважна, серйозна, ні осмішки, ні жарту. Обзивалась тільки тоді, коли її питали. Проте іноді мимоволі кидала на Вітю збоку лукавий насмішкуватий погляд. Коли його Вітя помічав, хмурився: мені зараз, мовляв, немає часу для дурниць! В мене робота, в мене — люди, мені не до любощів!.. І люто гукав на погонича:

— Пас! Пас порвеш! Куди ти дивишся?

Жарт тонув в очах у Насті, і вона проймалась, повагою до молодого, енергійного машиніста, ховаючи сміх до зручнішого часу. Кілька днів гарячої праці — і все забулося. Правда, Кость потайки лазив у чужий сад шукать персня — проте не знайшов; зітхнув і вирішив на тому змиритись.

І справа з любощами, з перснями, з наганами, здавалось, була зліквідована вкрай.

XXVI

Отже, виявилось — ні! Не така це справа, щоб так легко було вкрай її зліквідувати. Лист. Пом'ятий, завожений, мабуть, довго десь ходив по руках. Лист був на Валю, а писаний до всіх. Був він повний докорів, що так довго не давали про себе вісті, що, може, там сидять дармоїдами на чиїйсь шиї. У кінці — суворий наказ, щоб небарно вертались до Києва.

Хлопці ніби прокинулись од сну. Передосіннє небо повите було в голубу задуму. Голе поле одгонило сумом. Прилітав уже, як новий гість, легесенький смуток-вітер. Раптом встали перед очима у хлопців Київ, школа, шкільний гамір, забуті на цей час учні, вчителі. Почали готуватись до від'їзду. Валя бігав по селу, енергійно стягав для шкільного музею різні цікаві речі, що в час перебування в селі наглядів у селян: старовинний великий коряк, уламок мережаного чумацького ярма, вулик, якесь череп'я. Гордощами його був величезний мамутів ріг, що днів зо три канючив він його для музею в одного селянина.

Вітя захопився агітацією поміж селянськими школярами, намовляючи їх їхати з ними до Києва вчитися в семирічці. Казав, що їхня школа в Києві охоче приймає селянських дітей, одводить для них при школі помешкання, дає безплатні сніданки. Наговорив, наобіцяв, і бідні хлопчаки, що давно мріяли слідом за Бондарями учитись у Києві, остаточно почамріли. Завжди ходили за ним табунами, як за батьком. Настя ходила смутна. Вона далі не мала змоги вчитись — мусила залишатись у селі. Одного разу в товаристві, знялася жвава розмова про те, хто де буде вчитись далі. Перед кожним слались широкі шляхи: всі школи були для них одчинені, всі фахи можливі. Гаряче сперечались про те, яка школа краща, яка потрібніша, яка кому більше пасує. Хлопці легко міняли фахи: інженера, художника, лікаря. Тільки Кость твердо стояв на одному: він обрав собі за фах агрономію і широко розгортав

перспективи: профшкола, вища школа, командировка за кордон... аж тоді праця десь у селі...

Настя сиділа осторонь, слухала мовчки. Її якось тепер не помічали. Під час гарячих Костевих сподіванок-мрій вона встала й непомітно вийшла. Кость подивився їй улід пильними очима. Переждавши трохи, він вийшов за нею. Настя сиділа в сінях на ослінчику схилившись на скриню, і ревла, аж коса тремтіла. Серце заболіло в Костя: чи це ж та Настя, весела, енергійна, що з усіх глузувала?! Сів коло неї, взяв за руку. Не підвела голови, а руки не приймає, легенько тисне.

— Насте, чого ти плачеш?

Настя зашепотіла:

— Всі будуть учитись, всі будуть жити в Києві, а я одна в цій ямі буду нидіти; всі мене забудуть, бідну, нещасну...

— Я, Насте, ніколи-ніколи тебе не забуду! — гаряче промовив Кость.

Настя знову заплакала. Витерла сльози, підвела голову, промовила рішуче й певно:

— Забудеш!

Кость гірко похитав головою:

— Не знаєш іще ти мене, Насте! — І далі щиро провадив: — Слухай, Насте, що я тобі казатиму, тільки не думай, що це так собі, жарт. — Кость ближче підсунувся до неї. — Люди, що в них я живу, полюбили мене й умовляють, щоб я в них залишився, за сина. — Голос Костя затремтів: — Я, Насте, сирота, що надумаю — зроблю, ніхто мене не впинить: хочеш, я зостанусь тут у селі? Хочеш?

Настя здригнулась, кинулась:

— А школа?

— В селі я й з цієї освітою найду собі працю, — сказав Кость твердо, як одрубав. У Насті блиснула радість, далі злякано хитнула головою:

— Ні-ні, тобі треба вчитись. — І трохи переждавши, ще певніше: — Ні! Так, Костю, не можна; їдь — доучуйся, я на шляху твоєму не стану.

Настя трохи подумала, і в очах у неї блиснув огник іскристий, рішучий, аж щоки зашарілися:

— Їдь, Костю, у Київ, їдь за кордон, а потім приїдеш до нас у село... — Почервоніла, тихіше: — А я тебе буду дожидати, якщо справді не забудеш. А якщо й забудеш, то знай: я тебе за те не осуджу. — Далі лице в неї стало смутне і ніжне: вийняла з-за пазухи хусточку, розв'язує вузлик... І... мов сонце, звідти блиснув Костеві той обжурений, здавалось, назавжди загублений, закинутий у бур'яни олив'яний перстень. Мало не крикнув із радощів:

— Де він узявся?

Настя дивилась на перстень з любов'ю й смутком:

— Скільки я, бідна, греблась у бур'яні, скільки пожалила та поколола рук і ніг, поки таки знайшла його. — Далі зачервонілась і опустила вії:

— Ти колись, Костю, прохав його в мене, — візьми, коли хочеш. Тільки одного прошу я в тебе: коли знайдеш кращий, золотий, то цей мій, бідний, нікому не показуй, щоб не насміялись із нього. Вийди на Дніпро та й, щоб ніхто не бачив, укинь у воду.

XXVII

Сонце підбилося під обід. Ворота до Бондарихи у двір одчинені, двері в хату — теж навстіж. В хаті — людський гомін. Посеред двору кінь, запряжений у віз. Василь в новій свитці і Валя в своїх шкарбанах складаються в дорогу: скринька, клунки, постіль, мішки з речами для музею. Вештаються з таємничим виглядом сільські хлопчаки-учні, шепочуться з Вітею. З комори до хати бігає заклопотана Настя. На поріг вийшла Бондариха, зачервонілась — чи од чарки, чи од смутку.

— Ану, діти, до хати! Всі! Перед дорогою всім годиться посидіти.

І свої, і чужі — всі пішли в хату. В хаті — повно людей: прийшли виряджати київських гостей і дід Маркіян, і веселий дядько Кирило, і Марина з своїм "золотом" на руках, тепер у керсетці і в кольоровому очіпку, і названі Костеві батьки. Сиділи на лавах, на ослоні, стояли коло печі, попихкуючи цигарками. На столі — горілка, миски з закускою. Оксана ласкаво припрошує всіх до столу:

— Всі, всі сідайте! Зсуньтесь тісніше, всім місця хватить.

Почала частувати. Черга доходить до Віті. Вітя спустив очі вниз:

— Ні, я не п'ю! — І почервонів. Оксана не домагається.

— Цур їй, діти, не пийте! Нехай наша така доля, що як не вип'єш цієї погані, то й веселощів нам немає; ви собі підете в світ, знайдете щось краще. — Подивилась на Василя й Настю, блиснули сльози.

Дід Маркіян:

— Та не журись, Оксано, бач, яких викохала? — кивнув головою на Василя й Настю. Оксана крізь сльози:

— А поки-то їх викохала...

— Ну вже правда: кому-кому, а що вже цій бідній Оксані довелося зазнати... Загомоніли:

— Знає вже добре, як орати, як і сіяти.

— Така вже наша вдовина доля, — зітхнула Марина. Оксана підняла голову й заспівала до чарки:

Усі гори зеленії,

тільки одна гора чорна, —

тільки одна гора чорна,

виорала бідна вдова...

Зразу Василь і Настя спустили очі вниз, посмутились. Віті здалось, що починається якась служба: він чогось устав і знову сів.

...Виорала, зволочила,

слізоньками примочила...

— Було, ні світ ні зоря — клунок на плечі, цього на руки, цю за руку...

І Оксана почала розповідати про своє гірке вдовине життя з малими дітьми.

Свідки цього — Настя й Василь — тепер сиділи задумані і серйозні.

Хлопці-кияни слухали й розуміли все те, з чого в школі сміялись: і те, що Василь і Настя за очі матір взивали "вони", і нащо здіймали у класі з підлоги "святий хлібець"... А чорна земля, що стільки шуму-грому збивається за неї на світі, здавалась уже їм заповітними, здавна омріяними скарбами, що не даються до рук людям... та земля, що вся од краю до краю народною тугою повита, сльозами вдовиними примочена. Рішуче хитнув головою синьоокий Кирило, повернувся він до Василя й Насті, далі витер вуса і заспівав

Мати ж наша, мати,

не журись ти нами, —

ми повиростаєм

та й розійдемось самі...

— Так-то... — До Оксани: — Не журися, сестро, того, що було, вже, мабуть, не буде. Почало розвиднятись — буде день.

Загули люди:

— Хоч не ми — діти наші, а таки зазнають чогось кращого.

Василь щось шепнув матері на вухо. Оксана кинулась.

— Ну, що ж, діти, як пора, то й пора. Заворушились, встали, цілим натовпом висипали з хати; прощались.

— В час добрий!

— Їдьте та й знову приїздіть до нас на літо! Тут ми вас, може, й поженимо, — жартував хтось.

— Пишіть листи!

— Присилайте газетку!

А дід Маркіян до Валі:

— Та розпитай там, Петровичу, про "клєточку"! Дядько Кирило сів на віз, узяв віжки в руки. Цьвохнув батогом, і віз заскрипів із двору. А в селі гомін.

Два школярі, яких загітував Вітя, в останній день мало не бунт вчинили проти батьків та матерів, що не пускали до Києва вчитись. Чути було — десь бідкались:

— Ну й що ви скажете — збаламутили дітей, що тепер і ради їм не даси.

Один з торбинкою тікає до воза без шапки, наздоганяє його мати, б'є шапкою по плечах кидає її йому в руки. Другий, червоний і заплаканий, проте з радісною перемогою, турманом вилітає разом із торбиною з сіней на вулицю, з материним буханом у спину, замість благословення в дорогу. Рушили з піснями. Настя довго стояла, схилившись, на воротях, поки не стало чути пісню. Увійшла в хату, взяла зшиток, в якому написали київські гості "на спомин". Зараз Настя не хотіла читати — лишала надалі; проте не втерпіла, щоб хоч деяке слово не вхопити очима. Ось Валине кидається у вічі:

"Прощай, Насте, твій образ навіки... Побачу тебе в ореолі..."

Ось Вітине, коротеньке: "Не забудь київського шалапута й босяка Вітьку Барановича!!!"

А ось Кость: швидке, схвильоване, гаряче писання. Знаки вигуку, знаки запитання... Настю впекло, як іскра, слово "навіки"...

Щирістю, молодим запалом, гарячими надіями віє Насті від цього дрібного писання, і любо їй дивитись на нього тепер, не читаючи. А читати буде коли: спереду багато осінніх днів та сумних вечорів, довгих, самотніх. Буде, буде вона їх читати, та й не раз...

XXVIII

Потяг (товаровий), що в нього пощастило мандрівцям упрохатись із своїми речами, далі Дарниці не пішов. На щастя, вертались з таборів червоноармійці в місто — все добро школярське взяли на віз.

...Торохтить шинованими колесами по бруку військова гарба, парою биндюгів запряжена. Мішки, скриньки — всі найтяжчі хлоп'ячі речі — на возі; за возом — креше чобітьми сільська ватага. Місто ще далеко, а вже відчувається якийсь могутній водоверть, що від нього подихає бадьорий хвилюючий вітерець. Коли ж перед очима встало, як марево у хмарах, велике місто, і стіною виступили, розгорнулися зелені київські гори — горді й холодні, на горах — інші гори, стіни, мури, мережані будинки, золочені верхи, суворі й байдужі; коли внизу під горами крицею блиснули сині дніпрові хвилі, а над ними вгорі виросли сади, арки, мости, монументи, — бідні новаки-селючата поніміли, і серце їм занило. Крім невеличких клунків у руках, вони нічого не мали, в цей невиданий світ вступаючи. І міцно-міцно стискали вони в руках всю свою економічну базу — ворочок з сушеною локшиною та засохлу хлібину.

Свіжі, бадьорі, ніби накачані за літо смоком, ще обвіяні духом пашні й сіна — вертались кияни до міста.

Той свіжий, хвилюючий вітерець, що подував на них ще здалека, тепер зростав.

Раптом прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук по горах і просторах, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв. Здавалось, там шумить, кипить унизу

вогненне море, видимаючи вгору шумовиння. Підіймається воно до хмар, грає на сонці кольорами і застигає багатоповерховими будинками тонкої архітектури, золотими банями, монументами.

І в громі і блиску тоне десь далека-далека хатина Бондарів у степу, блідне заплакана Настя на воротях, розходиться в туман...

Все забувається.

Тільки що ж то так сяє і гріє на руці в Костя? Що то не тьмариться серед кам'яних мурів і золочених київських верхів?

[1927]